

փառանուս Պաճոյճ Կոռնակ Փաւոս Հայկակ Բ. Երուանդ Ա. Սա- կաւակեաց Տիգրան Ա.	}	(870—330)	Վահագն Առաւան Ներսէճ Զարեճ Արմոզ Բազամ Վան Վահէ	}	(870 - 300)
---	---	-----------	--	---	-------------

2. — ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Վաղարշակ (Ք. Ա. 150—128)	Խոսրով Ա. Մեծ (213—261)
Արշակ Ա. (128—115)	Անիշխանութեան ժամանակ (261—286)
Արտաշէս Ա. (115—90)	Տրդատ (286—342)
Տիգրան Բ. = Մեծն Տիգրան (90—36)	Խոսրով Բ. (342—350)
Արտաւազդ Ա. (36—33)	Տիրան Բ. (350—361)
Արշամ (33—3)	Արշակ Բ. (362—382)
Աբգար (Ք. Ա. 3—Ք. Ե. 34)	Պապ (385—392)
Անանուն (34—35)	Վարապետ (392—395)
Սանատրուկ (35—65)	Արշակ Գ. (395—401)
Երուանդ Բ. (65—85)	Խոսրով Գ. (398—402)
Արտաշէս Բ. (85—126)	Վաւառապետ (402—424)
Արտաւազդ Բ. (126—130)	Խոսրով Գ. կրկին անգամ (424—425)
Տիրան Ա. (130—151)	Շապուհ (425—428)
Տիգրան Գ. (151—193)	Արտաշիր (428—433)
Վաղարշ (193—213)	

Բ. Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ն Է Ն

1. — Ն Ա Խ Ա Հ Ա Յ Շ Ր Զ Ա Ն

Ա. Ա.	Ժամանակակից	Աշտուրնացիք (885—860 Ք. Ա.)
Արամէ և	}	Սաղմանասար Բ. և (860—824)
Սարգուրիշ Ա.		
Իշպուհիշ	}	Նամշի-Աղադ Գ. և (824—812)
Մեհուաշ և		
Ինուշպուաշ	}	Աղադ-Նիրարի Գ. և (812—783)
Արգիշտիշ Ա.		
Արգիշտիշ Ա. և	}	Սաղմանասար Գ. և (782—772)
Սարգուրիշ Բ.		
Սարգուրիշ Բ. և	}	Աշտուրնան Գ. և (772—754)
Ռուսաշ Ա.		
Ռուսաշ Ա.	}	Ռագղաթփաղասար Գ. և 745—727
	}	(Բէլխարրան-Բէլլուցուրի (727) և Սաղմանասար Գ. և (727—722)
Ռուսաշ Ա. և	}	Սարգոնի (722—705)
Արգիշտիշ Բ.		
Արգիշտիշ Բ. և	}	Սենեքերիմի (705—681)
Ռուսաշ Բ.		
Էրիմէնաշ	}	Ասորդանի (681—668)
Ռուսաշ Գ. և		
Սարգուրիշ Գ.	}	Սարգանաբաղի (668—625)

2. — ՍԿՁԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՋԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ

Փրատափեռնէս կամ	} Հայաստանի տէր կը դառնայ (Ք.Ա. 323)	Արդուատէս կամ	} (301)
Նէպոտղոմէոս		Արդուարդ	
Որոնտէս կամ	} (322—301)	Արտաբազանէս կամ	} (239—220 ?)
Հրանտ եւ կամ		Արտաւազ	
Երուանդ		Որոնտէս	(220 ?)

Խոսրովիդալիս եւ Օսա

3. — ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաքսիաս կամ Արտաշէս Ա. (Ք. Ա. 190—159)	Արտաւազը Գ. (56—34)
Արտաւազը Ա. (159—149)	Աղեքսանդր (34—31)
Տիգրան Ա. (149—123)	Արտաշէս Բ. (30—20)
Արտաւազը Բ. = Արտուաղ-խոտոս (123—94)	Տիգրան Գ. (20—12)
Տիգրան Բ. = Մեծն Տիգրան (94—54)	Տիգրան Դ. } (Ք. Ա. 12—5 եւ երատո } 2—1 Ք. Ե.)
	Արտաւազը Դ. (Ք. Ա. 5—2)

4. — ՕՏԱՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Արիոգարդան (2 Ք. Ե.)	Արտաշէս Գ. = Զենոն (18—34)
Արտաւազը Ե. (2—11)	Արշակ Ա. (34—35)
Տիգրան Ե. (11—14)	Մեհերատ (35—37 եւ 47—51)
Վինոն (16—17)	Հուադամիստ (51—53)

5. — ՀԱՅ - ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Տրդատ Ա. (53—59 եւ 66—100)	Բակուր (162—163)
Տիգրան Զ. (60—62)	Սանատրուկ (178—216)
Աշխարհար (100—113)	Վաղարշ Բ. (178—217)
Պարթամասիրիս (113—114)	Տրդատ Բ. կամ Խոսրով Ա. Մեծ (217—238)
Պարթամասպատէս (116—117)	Տրդատ Գ. (250—252 եւ 283—294 եւ 298—230)
Վաղարշ Ա. (117—140)	
Սյոկմոս (140—161 եւ 163—178)	

Արտաւազը Զ. (252—261)	Արշակ Գ. (378—389)
Խոսքով Բ. Կոտակ կամ Փոքր (331—339)	Վաղարշակ (378—386)
Տէրան (340—350)	Խոսքով Գ. (386—392 եւ 414—415)
Արշակ Բ. (351—367)	Վ. Լամշապուհ (392—414)
Պապ (369—374)	Շապուհ (416—420)
Վարազդատ (374—378)	Արտաշէս Գ. (423—429)

6. — Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Մ Ա Ր Զ Պ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Վերհմհհրշապուհ (430—438)	Տամ Խոսքով (578—580)
Վասակ Սիւնի (438—451)	Վարազ Վիւր (580—581)
Ատրորմիզը (451—465)	Մեծ սպարապետն Պարթև-Պահլավ (581—588)
Ատրվշնասպ (465—481)	Հրահատ (588—588)
Սահակ Բագրատունի (481—482)	Հրարտին Դատան (588—590)
Շապուհ Միհրանեան (483—484)	Վլքնդատական Նիխորական (591—?)
Անդեհկան (484—485)	Մերակըուտ (594—598 ?)
Վահան Մամիկոնեան (485—505)	Յազդէն (598—600 ?)
Վարդ Մամիկոնեան (505—509)	Բուդմահ (600 ?—604)
. . . . . (?)	Հոյիման (604—608)
Ա. Նիխորական (548—552 ?)	Աշտատ Յեղտոյար (608—610)
Վշնասպ Վահրամ (552—554)	Շահէն պատգոսապան (611—612)
Դեմշապուհ (554—560 ?)	Շահրայեանպետ (612—613)
Վարազդատ (560—554 ?)	Պարսեանպետ Պարշընազդատ (613—?)
Սուրէն (594 ?—572)	Նամգարուն Շոնազ (616—619 ?)
Վարդան Վշնասպ (572—573)	Շահրապղական (620—624 ?)
Գողոն կամ Վլքն Միհրան (573—573)	ձուռձ կամ Ռոձ Վերհան (624 ?—627)
Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր (573—578)	Վարազտիրոց Բագրատունի (628—634)

7. — ՅՈՒՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՆԵՐԸ

Յովհան Պատրիկ (591)	Սմբատ Վարազտիրոցեան, կիւրապաղատ (646—656 ?)
Հերակ, զօրավար (594)	Թէոդորոս Ռշտունի (կրկին), զօրավար (646—653)
Սուրէն, զօրավար (604)	Մօրիանոս, զօրավար (653)
. . . . . (?)	Պուռկոպ, զօրավար (653)
ՄԺԺԺ Գնունի, զօրավար (630—635)	Համազասպ Մամիկոնեան, կիւրապաղատ եւ պատրիկ (658—661)
Դաւիթ Սահառունի, կիւրապաղատ (635—638)	Սմբատ Բագրատունի Սմբատեան, կիւրապաղատ (703—705)
Թէոդորոս Ռշտունի, զօրավար եւ պատրիկ (641—646)	
Թուժա (646—646)	
Վարազտիրոց Բագրատունի, կիւրապաղատ (646—646)	

8. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

Թէոդորոս Ռշտունի (654—658)	Սեթ Հարաշ 726 ?—727 ?)
Մուշեղ Մամիկոնեան (658—660)	Մրուան (728 ?—744)
Գրիգոր Մամիկոնեան (661—685)	Իսահակ (745—750)
Աշոտ Բագրատունի (685—688)	Եղիշ Ա. (751—760)
Սմբատ Բագրատունի Սմբատեան (688—703)	Բագար կամ Պաքար (760 ?—761 ?)
Աբղլա (703—705)	Հասան (762 ?—775)
Կասմ (705—706)	Եղիշ Բ. (775—780 ?)
Աբղլազիզ (706—725 ?)	Օթման (780 ?—785)

Ո՛րհ (785—785)	Խուզիմա (796—806)
Խաղմ (785—786)	Հօլ (807—847)
Եղիւ Գ. (786—787)	Ապուէթ (847—851)
Աբղալքբեր (787—787)	Յովսէփ կամ Եուսուֆ (851—851)
Սուլէյման (787—790)	Աղոս Բագրատունի Սմբատեան, սպարապետ (856) եւ Իշխանաց Իշխան (861)
Եղիւ Դ. (790—795)	

9. — ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Աշոտ Ա. (885—890)	Սմբատ Բ. Տիեզերակալ (977—989)
Սմբատ Ա. (890—914)	Գաղիկ Ա. Շահնշահ (989—1020)
Աշոտ Բ. Երկաթ (914—929)	Սմբատ Գ. կամ Յովհաննէս Սմբատ (1020 1042)
Աղոս Բունակալ (921)	Աշոտ Դ. (1020—1042)
Աբաս (929—953)	Գաղիկ Բ. (1042—1045 † 1079)
Աշոտ Գ. Ողորմած (953—977)	

Կարուց քաղաւորութիւն

- Մուշեղ (962—984)
- Աբաս (984—1029)
- Գաղիկ (1029—1064 † 1080)

Աղուանից քաղաւորութիւն

- Դաւիթ Անհողին († 1046)
- Կորեկէ կամ Կիւրեկէ (1046—1082 †)

10. — ԱՐԵՐՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳՍՒՌՈՒԹԻՒՆ

Խաչիկ-Գաղիկ (914—943)	Սենեքերիմ - Յովհաննէս (990 — 1016 † 1026)
Դերենիկ-Աշոտ (943—958)	Դաւիթ, Ի Սեբաստիա (1027—1037)
Աբուսահլ-Համադասպ (958—968)	Ասով, Ի Սեբաստիա (1037—1080)
Աշոտ-Սահակ (968—990)	Արուսահլ, Ի Սեբաստիա (1037—1080)
Գուրգէն-Խաչիկ (990—1003)	

11. — ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ռուբէն Ա. (1080—1095)	Հեթում Բ. (1289—1297)
Կոստանդին Ա. 1095—1099)	Թորոս (1293—1295)
Թորոս Ա. (1099—1129)	Սմբատ (1297—1298)
Լեւոն Ա. (1129—1137 † 1141)	Կոստանդին Ա. (1298—1299)
Թորոս Բ. (1145—1169)	Լեւոն Գ. (1301—1907)
Մլեհ (1170—1175)	Օշին (1308—1320)
Ռուբէն Բ. (1175—1186)	Լեւոն Դ. (1320—1342)
Լեւոն Բ. (1186—1196)	Կի կամ Կոստանդին Բ. (1342—1344)
Լեւոն Ա. (1196—1219)	Կոստանդին Գ. (1344—1363)
Ջապիկ (1219—1252)	Լեւոն (1363—1365)
Յիլիպ (1222—1225)	Կոստանդին Դ. (1365—1373)
Հեթում Ա. (1226—1270)	Մարիամ (1373—1374)
Լեւոն Բ. (1270—1289)	Լեւոն Ե. (1374—1375 † 1393)

[Կ. Յ. Բասնայեան, «Ամն. Srg.» 1914 թ. Դարբեր. «Բնսեր.» եւն.]

12. ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՆԱԿԱԵՈՒՄԲԸ. — Հայաստանի զինւորական կազմակերպութիւնը, զարգացած և ուժեղ ազգի մը պատկերը կուտայ: Բազաքային ու զինւորական պաշտօններու կանոնաւոր բաշխումի մը համաձայն՝ Արքունի Դուռը կամ Գահը

իր շուրջը կը համախմբէր Ազատներու, Կարճազատներու և Գեղջուկներու երեք զասերուն ներկայացուցիչները և զօրքը:

Թագաւորին արքայակից էր Թագունին: Արքունիքի սպասարկուններն էին Ներքինապետը, Սպասկապետը և Մանկաւիկը՝ իրենց երկրորդական ծառայողներուն հետ:

Արքայէն յետոյ, Գահին շուրջը, իրենց մասնաւոր Աթոռն ունէին, կարգով՝ բոլոր արգադիր, զօրատու և հարկատու նախարարութիւնները, որոնց թիւը մինչև 900ի հասած էր: Վաճառական կամ Սահակեան Գահնամակին մէջ յիշուած են անոնցմէ 80ին անուններն ու կարգը:

Արքայէն անմիջապէս յետոյ կուգար Երկրորդն Արքայի կամ Մուրացան Նախարարութիւնը, որ կը կոչուէր նաև Իշխանաց Իշխան: Ապա աստիճանաբար կուգային՝ Հազարապետ Հայոց, Հրամանատար, Իշխան Հայոց, Մարդպետ, Թագաւորահայր, Աթարէկ, Մաղխազ կամ Սաղաղապետ, — ըստ Դարուն (Ա.—Փ.Գրգ. դար):

Արքունի կամ Դրանիկ, Ոստանիկ գունդէն զաս՝ բուն երկրապահ բանակը կը բաժնուէր չորս թեւի կամ Դուռի. — Հիւսիսային, Արևելեան, Հարաւային, Արևմտեան: Զօրատու 80—120 զինապետ-նախարարութիւններուն համախմբած զօրքին թիւը 120,000 էր, ըստ Տիրամայր գրադիտունիին կազմած նշանաւոր բանակացոյցին. —

1. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ-ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԹԵՒ

1. Սիւնի	19,400
2. Ամասիոնի	200
3. Աւտցածին	200
4. Վարձաւունի	200
5. Տամբերացի	100
6. Մազազացի	500
7. Յողկեպան	100
8. Դրըղճունի	50
9. Վառնունի	50
10. Բաքան	50
11. Կճրունի	50
12. Գուկանի	50
13. Պատսպարունի	50
14. Գաղբիկան	50
15. Վիթանունի	50
16. Չանդաղան	50
17. Սողացի	50
18. Աքածեցի	50
19. Ասճնեան	50
20. Կինան	50
21. Տագրեան	50

2. ՀԻՒՍԻՍ-ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՒ

1. Կարմէացի	13,200
2. Կորդուացի	1,000
3. Արճրունի	1,000

4. Ռշտունի	1,000
5. Մոկացի	1,000
6. Գողթնեցի	500
7. Անձեւացի	500
8. Հարուժեան	100
9. Տրպատունի	100
10. Մեհնունի	100
11. Ակէացի	300
12. Զարէհունեան	300
13. Երանթունի	300
14. Համաստունեան	100
15. Արտաշեսեան	300
16. Սագրատունի	100
17. Աբրահամեան	100
18. Տըրունի	300
19. Բուժունի	200
20. Քաջբերունի	100
21. Բողունի	100
22. Մուրացան	300

3. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ-ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԹԵՒ

1. Ռափսեան	100
2. Սպանդուռի	300
3. Վարժունեան	100
4. Առուեանեան	300
5. Այծեանական	100
6. Վարաժնունի	300

7. Սաղկունի	300	3. Ձիւնական	300
8. Մանդակունի	300	4. Սահառունի	300
9. Ընծաքին	4,000	5. Հանունի	300
10. Պալունի	300	6. Աբեղեան	300
11. Բասենացի	600	7. Գաբեղեան	300
12. Գընունի	500	8. Բոխայեցի	300
13. Ապահունի	1,000	9. Գնթունի	300
14. Վահունի	1,000	10. Դիմաքսեան	300
15. Իրոփացի	1,000	11. Աշոցեան	500
16. Խոռխոռունի	1,000	12. Առուեղեանքն	500
17. Բագրապունի	1,500	13. Որդունի	700
18. Մանաւաղեան	1,000	14. Դարդմանեցին	1,000
19. Բղնունեան	3,000	15. Վանանդացին	1,000
20. Բղեշին Աղձնեաց	4,000	16. Մամիկոնեան	1,000
21. Անդեղ Տուն	3,400	17. Տայեցի	600
		18. Ծաւղէացի	1,000
4. ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԵՒ		19. Ուտէացի	1,000
1. Վարազարտիկեան	100	20. Կասպեցի	3,000
2. Աշխարարեան	100	21. Կամնարական	600
		22. Բղեշն Գուգարաց	4,500

— «Եւ լինի թիւ մարտիկ արանց որ ընդ ազգօք՝ ՁԴ.ից հազարաց, թող զսպասաւորս դրանն արքունի՝ որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի. եւ Մարդպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհւոյն և զանձացն: Եւ ընդ ամենայնն՝ թիւ զօրացն Հայոց՝ որ է հարիւր և քսան հազարաց»:

Արցախ Ա. սիւնը կը ծակէ

13. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱԿՆԵՐԸ.— ԱԴԹԱՄԱՐ, Aghtamar, Արծրունեաց Գագիկ թագաւորին օրով (915ին). Վանայ ծովին մէջ. նշանաւոր է եկեղեցին. Աթոռ՝ Աղթամարայ Կաթողիկոսութեան:

ԱՆԻ, Ani, հիմնուած 961ին՝ Աշոտ Բագրատունի թագաւորէն. արքայանիստ, կաթողիկոսանիստ. 1001 եկեղեցի, հոյակապ պալատներ ու շէնքեր, մէկ միլիոն բնակիչ (Բագրատունեաց շրջանին). 1046ին, 1239ին, 1319ին յաջորդարար կործանուած՝ բարբարոսներէ: Փրօֆ. Նիկոլա-Մառ

Ա.Ն.ի քաղաք

և Թորոս Թորոմանեան ժ.թ.րդ դարուն՝ պեղումներով երեսն բերին կործանած Անին, որ իր հայկական ճարտարագետութեամբ սքանչացուց Եւրոպացիները:

ԱՐՄԱԻՐ, Armavir, հիմնուած Հայկազն Արմայիս թագաւորէն՝ Այրարատ նահանգին մէջ. մայրաքաղաք՝ աւելի քան 2000 տարի:

ԱՐՏԱՇԱՏ, Artachat, հիմնուած Ք. Ա. 183ին, Երասխի ափը, Արտաշէսէ (Աննիբալի խորհրդով), մեհենավայր. նշանաւոր մայրաքաղաք մինչեւ Ք. Յ. 500ին: Այժմ՝ փոքրիկ գիւղ՝ Արտաշիւր անունով (Երեւան):

ԲԱԳԱՐԱՆ Ա., Bagaran, հիմնուած 68ին, մայրաքաղաք Բագրատունեաց՝ 885ին:

ԴՈՒԻՆ, Douin, հիմն. 348ին Խոսրով Բ.է. կաթողիկոսանիստ մայրաքաղաք՝ մինչեւ 894 թւին. (Երեւան):

ԵԴԵՍԻՍ կամ **ՈՒՐՅԱ**, Edesse, Ourha, հիմն. Ք. Յ. 14 թւին՝ Արգար թագաւորէն. (Միջագետք):

ԼԱՄԲՐՈՆ, Lambron, մայրաքաղաք՝ ի Կիլիկիա. բերդաքաղաք. Նեմրուս Գայի:

ԿԱՐՍ, Kars, հիմն. 928ին Ախուրեանի ափը, մայրաքաղաք՝ Բագրատունեաց (928-961ին), ապա՝ «Կարուց կամ Վանանդայ քաղաւորութեան» (Royaume de Kars ou de Vanande). (961—1071):

ՄՍԲԻՆ (Նիսիպիս), Nissibine, հիմն. Ք. Ա. 149ին, Արշակունի թագաւորներէ. մայրաքաղաք՝ մինչեւ Ք. Յ. 76 թւին. (Միջագետք):

ՍԵՅԱՍՏԻԱ, Sivas, Արժրունեաց մայրաքաղաք (1021—1070):

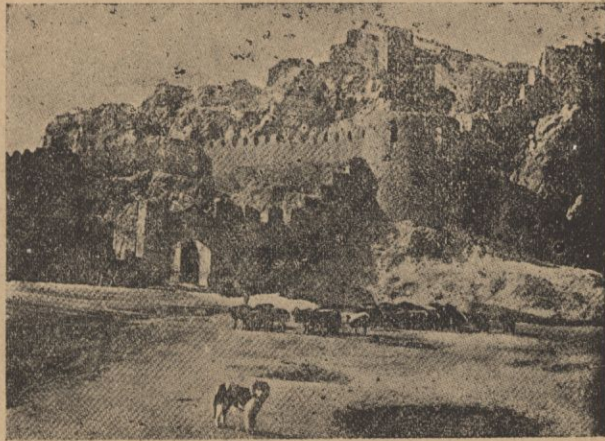
ՍԻՍ, Sis, հիմն. 1186ին Մեծն Լեւոն Բ.է, մայրաքաղաք Ռուբինեաց մինչև 1374ին. կաթողիկոսանիստ մինչև այժմ. նշանաւոր է տաճարը. (Կիլիկիա):

ՎԱՀԿԱՅ-ԲԵՐԴ, Vahca-Bérde, հիմն. 1905ին. մայրաքաղաք և ամրոց՝ Ռուբինեանց. (Կիլիկիա):

ՎԱՂԱՐՇՍԱՊԱՏ, Vagharchapat, հիմն. 197ին՝ Վաղարշակ թագաւորէն, Քասաղի ափը, կը կոչուէր Ե՛ւս Արշակէ (Artimète), Նոր-Քաղաք, Քաղաքապետ: Մայրաքաղաք՝ մինչև 345 թւին. կաթողիկոսանիստ (302—1919), մէջն է Էջմիածին (հիմն. 452ին) Մայր-Աթոռը՝ Գլորգեան ձեմարանով, Տպարանով, Թանգարանով ևն. (Երեւան):

ՎԱՆ, Van, հիմն. Ք. Ա. 1750ին, Շամիրամէ, ապա Վան թագաւորէն. որրան հայութեան, բազմաթիւ հնութիւններ, բեւեռագիր արձանագրութիւններ. մայրաքաղաք՝ Արժրունեաց. (Վան):

ՏԱՐՍՈՆ, Tarsus, հիմնուած 1182ին. Ռուբինեանց մայրաքաղաք. բերդաքաղաք և կաթողիկոսանիստ քաղաք. այժմ Թարսուս (Կիլիկիա):

Վանայ բերդը

14. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴԱՒԱՂԱՎՆԵՐԸ. —

Աժդահակայ բերդ [Ատրպտկն.] Քալիի
 Զօնաք
 Ամմիսղա [Կիլիկիա]
 Այծեաց [Տարօն]
 Անարզաբա [Կիլիկիա]
 Անի ամրոց, Կամախ [Տէրսիս]
 Անի, մայրաքաղաք [Շիրակ]
 Առեւծ [Կիլիկիա]

Ասկուրէթ [Գուգարք], Աղզոր
 Ասղնբերդ [Տարօն]
 Արկնի, Արղն [Դ. Հայք]
 Արմաւիր [Այրարատ]
 Արտագերս [Այրարատ] կամ կապլոս
 Արտաշատ [Այրարատ]
 Աւնկայ բերդ կամ Օնիկ [Բասեն]
 Բաբերդ [Թաղտիք]

Բաղնոց բերդ [Աղիովիտ]
 Բալու [Դ. Հայք]
 Բաղաց քար [Սիւնիք]
 Բարձրբերդ [Կիլիկիա]
 Բջնի [Այրարատ]
 Գազ [Գանձակ] Կեօֆ
 Գառնի [Սիւնիք]
 Գարդման [Ուտի], Քրրմսնիկ
 Գետաբակ [Գանձակ]
 Գավրէժ [Ատրպտին.] 253ին հիմն. Մեծն
 խոսրովէ
 Գարոյնք [Կոզ]
 Դեթիբցիսէ [Զորոփոր] Ազնա-Գալի
 Դուին [Այրարատ]
 Եղեռիս կամ Ուրֆա [Միջագետք]
 Երազբաւորս կամ Շիրակաւան
 Երզնվանք բերդ [Գանձակ]
 Երեւան [Այրարատ]
 Երնջակ [Սիւնիք] Ալլնչա
 Երուանդակերտ [Այրարատ] Աֆնա-Բալի
 Երուանդաշատ [Այրարատ] Գարս-Բալի
 Զուռուս բերդ [Վասպուրական]
 Թառձեան [Տարօն]
 Թի կամ Թիւ [Կիլիկիա]
 Թորթոււ [Կոն.]
 Թուխարք, Թուղարս [Տայք]
 Լամբոն [Կիլիկիա] Ներուս-Գալի
 Լոռի [Ալեքսանդրապոլ]
 Լոռիքան [Աղբակ]
 Խաչէնի բերդ [Սիւնիք]
 Խարբերդ, Քարբերդ [Ծովք]
 Խնձորեսք [Սիւնիք]
 Խնուսաբերդ [Տուրուբերան]
 Խօխան, Խաւախան [Արցախ]
 Ծալքա բերդ, Ծաղկաց բերդ [Գուգարք]
 Ծամրնդաւ [Փ. Հայք]
 Ծառաքար [Անի]
 Կպեան, Կպէն [Գուգարք]
 Կանչի [Զէյթուն]
 Կապան [Սիւնիք] Դափսան
 Կապան [Կիլիկիա]
 Կապոտ բերդ [Այրարատ], Արտագերս
 Կատուաքար բերդ [Տարօն]
 Կարին, Էրզրոււ
 Կարկաւ [Գարգար] Կերկեռ Դալիսի
 Կարս, Ամրոց Կարուց
 Կաքաւաքար [Սիւնիք]
 Կոպիտառ [Կիլիկիա]
 Կոռիկոս [Կիլիկիա]
 Կոսիտառ [Կիլիկիա]
 Կոտոր [Վասպուրական], Խորուր
 Կուլէթ [Գուգարք]

Հաղամակերտ [Վասպուր.] Պաշ-Քալի
 Հոթերք [Սիւնիք]
 Հալիձոր [Ղարաբաղ]
 Հայկաբերդ [Վասպուրական]
 Հանդաբերդ [Վայկունիս]
 Հաւախաղաց [Արցախ] Սախաղան-Քալիսի
 Հոսովայ [Աղձնիք] Ռուս-Քալի
 Հրաշկաբերդ կամ Հրասեկայ բերդ [Վա-
 յոց Զոր]
 ձառաբերդ, ձարաբերդ [Ղարաբաղ] Զը-
 շաբերդ
 Մառնաբերդ [Ուտի]
 Մամրուան [Տայք], Նարիսնի-Քալիսի
 Մամրոտ բերդ կամ Զարեք [Գանձակ]
 Մանծկերտ [Ապահունիք]
 Մուռն [Կիլիկիա]
 Մծբին, Նիսիբիէ [Միջագետք]
 Նոր-Բերդ [Գանձակ]
 Նահկերտ [Այրարատ]
 Նամիրամայ բերդ [Ուտի]
 Նամշոյլէ, Օրբերդ [Գուգարք]
 Նամքոր [Ուտի]
 Նիկուին [Կիլիկիա]
 Նիրակվան, տես Երազբաւորս
 Նիրվան [Մուշ]
 Ողսկան ամրոց [Տարօն]
 Զարեք, տես Մամուտ
 Զըշաբերդ, ձԱՌԱՐԵՐԴ
 Պաղին [Զորոփոր Հայք], Արդանս
 Պայազիտ [Այրարատ]
 Պապեռոն [Կիլիկիա]
 Պեհեանի [Փոքր Հայք]
 Պեպու [Կիլիկիա]
 Ջայլամար, Ջլմար [Վան] ձուլամերկ
 Սահն, Սիսն-Քալի [Պարսկահայք]
 Սասուն [Աղձնիք]
 Սեւ-Քար [Կարին]
 Սեւաւան [Վասպուրական]
 Սիս [Կիլիկիա]
 Սմբատաբերդ [Բարձր Հայք]
 Սմբատակայ [Կիլիկիա]
 Վահկայ բերդ [Կիլիկիա]
 Վաղարշակերտ [Այրարատ], Թօփրաֆ-
 Քալի
 Վաղարշաւան [Այրատ], Քօփրիւ-Քօյիւ
 Վան [Վասպուրական] Վան Քալիսի
 Վարայրավար [Բարձր Հայք]
 Տայլար [Անի]
 Տարսոն [Կիլիկիա]
 Տաւուշ [Արցախ], Թաւուս Քալի
 Տեմոն [Տայք]
 Տէրունական [Ուտի]

Տեղբանակերտ կամ Ամիդ
Տմորես [Կորճայք]
Տոմիսա [Չորրորդ Հայք]
Տրդատայ բերդ [Կարեն]
Յամաքաբերդ [Այրարատ]
Փառխոս [Սիւնիք]

Փերկես [Այրարատ]
Քաշալէր բերդ [Պարսկահայք]
Քեղայոյ Ամրոց [Այրարատ]
Քեսուն [Կիլիկիա]
Օձ [Տարօն]
Օշական [Այրարատ]

15. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ. — Բնիկ Հայերը բազմանալով ու տարածուելով Այրարատի, Տարօնի, Վասպուրականի և Սիւնեաց շրջակայ երկիրները՝ իրենց մէջ ձուլեցին զբացի բոլոր միւս ցեղերը: Քաղաքական զօրութեան շրջաններուն՝ Հայաստանի սահմաններն աւելի ընդարձակուելով՝ Արեւմտեան Հայոց հետ խառնուեցան նաև Փոքր-Ասիոյ ուրիշ մանր ցեղեր: Անկէ զատ՝ Հայկազանց և Արշակունեաց օրով՝ զանազան ուրիշ ազգեր ալ՝ ըլլա՛յ գերեվարութեամբ, ըլլա՛յ գաղթեցումով՝ եկած ձուլուած են Հայոց մէջ, հիւսիսէն՝ Սկիւթացիք (Scythes) կամ Խազիրք (Hazirs), ծենացիք (Genois), Ալաններ (Albanais), Վրացիք (Géorgiens), հարաւէն՝ Մարեր (Mèdes), Քաղդէացիք (Chaldéens), Ասորեստանցիք

Արաւազի գահավիժումը

(Assyriens), հարաւ-արեւմուտքէն՝ Հրեայք (Hebreux), Բանանացիք (Canaanéens), Բուլղարներ (Bulgares), Յոյներ (Grecs), արեւելքէն՝ Պարթեւներ (Parthes), Պահլաւներ (Pahlaves), Արեւորդիներ (Druziens) ևն. : Ամբողջ այս զանգուածային խմորումներուն և երկրին բնական յարմարութիւններուն շնորհիւ՝ Հայաստան երկար ատեն նախանձելի վիճակ ունեցաւ և Արեւելքի ու Արեւմուտքի ձամբուն վրայ քառուղիի իր դեր-

քովը՝ միշտ ալ քաղաքակրթութեան միջնորդն ու փոխանցիչը եղաւ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ :

Եւրոպացիներէն սկսեալ չիջման ու տկարացման ճամբուն մէջ մտաւ քրիստոնեայ Հայաստան, և տակաւ քաղաքական աւելի զօրեղ ազգերու ենթարկուելով՝ իր վրայ տիրեցին Պարսիկներ, Յոյներ, Արաբներ, Թաթարներ, Թուրքեր, Կովկասեան լեռնականներ և Ռուսներ: Եւ վերջ ի վերջոյ (1828ին) հայաբնակ բովանդակ երկիրները բաժնուեցան Թուրքաց, Պարսից և Ռուսաց միջեւ, անջատուելով այսպէս՝ Թուրքահայ, Պարսկահայ ու Ռուսահայ հատուածներու:

16 ՀԱՅ ԵՆԿՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. — Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսութիւնը հիմնուած ըլլալով Քրիստոսի 35 թուին՝ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթոլղիմէոս առաքեալներու օրով, իր աթոռներն ունեցեր է յաջորդ բար հետեւեալ քաղաքներու մէջ. —

Արտաղու Աթոռ	Ք. Յ.	35 թուին	մինչեւ	300
Վաղարշապատ-Էջմիածին	»	300	—	478
Դուին	»	478	—	931
Աղթամար	»	931	—	967
Արզինոս	»	968	—	992
Անի	»	992	—	1105
Սեւ Լեռ (Կիլիկիա)	»	1105	—	1166
Հոռմկլայ (»)	»	1166	—	1293
Սիս (»)	»	1293	—	1441
Վաղարշապատ-Էջմիածին	»	1441	—	1919

* Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը՝ հաստատուած 637 թուին՝ Արքեպիսկոպոսութեան տիտղոսով, և 1311ին՝ Պատրիարքութեան տիտղոսին կիրարկուածովը, յաջորդաբար ունեցած է մինչեւ 1909՝ ընդ ամէնը 90ի չափ պատրիարքներ և աթոռակալներ:

Իսկ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը հաստատուած է 1461ին, Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսէն սկսելով, և ունեցած է 108ի չափ պատրիարքներ մինչեւ 1915 թուականը:

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. — Վանքերը Հայոց մէջ եղած են որքան կրօնական սպառամունքի տաճարներ, նոյնքան՝ և մանաւանդ հանդիսացած են իրր կրթական-գրական վառարաններ: Երկար դարեր, հայ Գրական Ոսկեդարէն մինչեւ Իւրոպացիներ (400—1900) հայ վանքերը եղած են նոյն իսկ բացառաբար միակ մշակութային դարբնոցներ, ուրկէ (բաց ի նախաքրիստոնէական շրջանի աննման Գողթան Երզնու անձանօթ հեղինակներէն) ելած են բազմաթիւ նշանաւոր մատենագիր-աստուածաբան եկեղեցականներ, քրիստոնէական շրջանի և Ոսկեդարու փառաւոր օրերուն մէջ:

Անա վանքերուն ցանկը .—

- Ալաման, Ալէմ (Անի), հիմնուած 637ին
Աղբերիկ [Աբ.] (Սասուն), հիմն. Ա. դարուն
Աղթամար (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն, հոյակապ եկեղեցի
Ամորդւոյ վանք (Պիթլիս)
Այրիվանք, տե՛ս Գեղարդայ վանք
Անիի 1001 եկեղեցի-վանքերը
Ապարան (Մոկս), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Առաքելոց վանք (Մուշ), հիմն. Գ.րդ դարուն
Ավետու վանք (Պիթլիս)
Արգինա (Անի)
Արուճ (Այրարատ), հիմն. 671ին
Բազնայր (Անի), հիմն. 1010ին, Ղոզլիճա
Բջնի (Այրարատ), հիմն. 1031ին
Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին (Տիգրանակերտ), Արկնի
Գայլեճորոյ վանք (Սիւնիք), հիմն. 1200—1400ին
Գանձասար (Արցախ), հիմն. 1000—1815ին
Գեղարդայ կամ Այրիվանք (Այրարատ), հիմն. 300ին
Գիւմպէթ (Կարս)
Գոմոց Ս. Աստուածածին (Պիթլիս)
Դարոյնք (Պայաղիտ), հիմն. Է.րդ դարուն
Դպրավանք (Շիրակ), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Երնջակ (Սիւնիք), Ալլնճա
Էջմիածին (Վաղարշապատ, Երեւան), հիմն. 303ին. իր շրջափակին մէջ՝
երեք վանք. կաթողիկոսանիստ, ճեմարան, տպարան, թանգարան.
տե՛ս Հայ եկեղեցիի Նուիրապետութիւն՝ համար 16.
Ս. Թռիչք (Սեբաստիա)
Խծկոնք (Անի), հիմն. ԺԱ.րդ դարուն, Պեշ-Բիղիսե
Խնդրակատար Աստուածածին (Պիթլիս)
Խորվիրապի Ս. Լուսաւորիչ (Այրարատ)
Խօշավանք (Անի), հիմն. 1038ին
Կապուտիկ (Սեբաստիա)
[Աբ.] Կարապետ (Մուշ) կամ Իւննակնեան վանք, Գլակայ վանք, հիմն.
Գ.րդ դարուն
Կեչառուայ վանք (Երեւան), հիմն. 1032ին
Հաղարծին (Գանձակ), հիմն. ԺԲ.րդ դարուն
Հաղբատ (Գուգարք), հիմն. 968ին
Հառճոյ Ուխտ (Շիրակ), ԺԲ.րդ դարուն
Հոռոմոսի Վանք, տես Խօշաղխնի
Մակարայ վանք (Գանձակ)
Մաղարթայ վանք (Հին Ջուղայ), հիմն. Ա. դարուն
Մայրազոմ (Բջնի-Այրարատ)
Մարմ(ար)աչէն (Այրարատ), հիմն. Ժ.րդ դարուն

- Մաքենեաց (Գեղարքունիք), հիմն. 852ին, Բըզըղ-Բիլիսի
 Մեծովրայ վանք (Վան)
 Մեծ-Բար (Կիլիկիա)
 Մրեան (Անի), հիմն. 614ին
 Յովհաննավանք (Երեւան), հիմն. 300ին
 Նարեկ (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն. ծննդավայր՝ Նարեկացիի
 Նարեկ (Ակն)
 Շամախու (Ս. Ստեփաննոս)
 Շողակաթ (Կարին), հիմն. Ա.րդ դարուն
 Շողակայ (Սիւնիք), Վեյի-Աղա, հիմն. Թ.րդ դարուն
 Չաղար Սբ. Նշան (Վան), գերեզման Եղիշէի
 Չանկլը (Կաղզուան)
 Չանկլը (Մուշ), տե՛ս Ս. Կարապետ
 Զրվըշտիկ (Ղարաբաղ)
 Սանահին (Գուգարք), հիմն. 968ին
 Սեւանայ վանք (Սիւնիք), հիմն. Դ.րդ և նորոգուած՝ Թ.րդ դարուն
 Սեւերիանոս (Սեբաստիա), ծննդավայր՝ Սեւերիանոս զօրավարին
 Սիս (Կիլիկիա), հիմն. 1186ին. կաթողիկոսանիստ
 Սկեւոյ վանք (Կիլիկիա)
 Սոխկերաց վանք (Սեբաստիա), հիմն. 598ին
 Ստաթեւ կամ Տաթեւ (Սիւնիք), հիմն. Թ.րդ դարուն
 Վանավանք (Այրարատ), հիմն. 903ին
 Վարազայ վանք (Վան), հիմն. Դ.րդ դարուն և նորոգուած՝ 981ին.
 Եսի-Բիլիսի. վարժարան, տպարան
 Վարդիկ-Հայր (Այրարատ), հիմն. Է.րդ դարուն
 Տաթեւ, տե՛ս Սսսթեւ
 Տէրէ Վանք (Կարին) կամ Աւագ Վանք, Գառնոյ Վանք
 Տէր Յուսկան Որդու վանք (Վան)
 Տիկոռ, Տեկոռ (Անի), հիմն. Զ.րդ դարուն
 Քաղցրահայեաց Աստուածածին (Բալու)

18. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ. —

Ա. ԳԱՐ	Արտաւազդ Ա., Թագաւոր. թատերադիր
Բ. ԳԱՐ	Ուղիւպ կամ Ոլիմպոս, պատմիչ Լարուբնա կամ Ղերուբնա, պատմիչ
Գ. ԳԱՐ	
Դ. ԳԱՐ	Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ա. հայրապետ և մատենագիր Ագաթանգեղոս (Agatange), պատմիչ Զենոբ-Գլակ, պատմիչ Փաւստոս-Բիւզանդ, պատմիչ Մեծն Ներսէս Պարթեւ, շինարար կթղկս. և մատենագիր Պարոյր Հայկազն (Պրոերեսիոս), ճարտասան

- Սահակ Պարթեւ } Հայ գիրերու գտիչները և նշա-
Մեսրոպ Մաշտոց } նաւոր մատենագիր (403 — 406)
Եզնիկ Կողբացի, իմաստասէր (փիլիսոփայ)
Կորիւն, պատմիչ
Ե. ԳՍ.Ր } Դաւիթ Անյաղթ, փիլիսոփայ
(Ոսկեդար) } Եղիշէ, պատմիչ
Մովսէս Խորենացի, պատմիչ
Մամբրէ Վերծանող, փիլիսոփայ
Ղազար Փարպեցի, պատմիչ
Գիւտ Կաթողիկոս, մատենագիր
Յովհան Մանղակունի, մատենագիր
Զ. ԳՍ.Ր } Պետրոս և Արքանամ եպիսկոպոսները, մատենագիր
Կոմիտաս Կաթողիկոս, մատենագիր
Է. ԳՍ.Ր } Յովհ. Մամիկոնեան, պատմիչ
Սերէոս եպիսկոպոս, պատմիչ
Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմիչ
Անանիա Շիրակացի, գիտնական-մթմթկս.
Ը. ԳՍ.Ր } Յովհան Իմաստասէր Սձնեցի, փիլիսոփայ
Ստեփան Սիւնեցի, փիլիսոփայ
(Դեւոնդ Երէց, պատմիչ
Թ.ՃԳՍ.Ր } Մաշտոց Կաթողիկոս, պատմիչ
Յովհան » »
Թովմա Արծրունի, »
Խոսրով Անձեւացի, մատենագիր
Գրիգոր Նարեկացի, նշանաւոր մատենագիր
Ժ. ԳՍ.Ր } Ստեփաննոս Ասողիկ, պատմիչ
Ուխտանէս, պատմիչ
Անանիա Նարեկացի, փիլիսոփայ
ԺԱ. ԳՍ.Ր } Գրիգոր Մագիստրոս, փիլիսոփայ
Արիստակէս Լաստիվերտացի, պատմիչ
Յովհ. Սարկաւազ-վարդապետ, քրոնիկագիր
Ներսէս Շնորհալի, մատենագիր
ԺԲ. ԳՍ.Ր } Ներսէս Լամբրոնացի, մատենագիր-ճարտասան
(Արծաթի դար) } Մտթէոս Ուռնայեցի, պատմիչ
Մխիթար Գօշ, օրէնսդիր-մատենագիր
Մխիթար Հերացի, բժշկապետ-մատենագիր
ԺԳ. ԳՍ.Ր } Սմբատ Սպարապետ, պատմիչ
Վանական Վարդապետ, »
Վարդան Պատմիչ, »
Կիրակոս Գանձակեցի, »
Յովհան Երզնկացի (Պլուզ), իմաստասէր-մատենագիր

ժ.Գ. ԳՍ.Բ { Ստեփաննոս Օրբէլեան, պատմիչ
 Հեթում Պատմիչ, »
 Մխիթար Այրիվանեցի »
 Յովհան Որոտնեցի, մատենագիր
 Գրիգոր Տաթեւացի »
 Խաչատուր Կեչառեցի, ժողովրդէն. բանաստեղծ
 Կոստանդին Նրզնկացի, » »
 Յովհաննէս » » »

ժ.Ե. ԳՍ.Բ { Թովմա Մեծոփեցի, պատմիչ
 Առաքել Սիւնեցի, ժ. բանաստեղծ
 Առաքել Բաղիշեցի ժ. »
 Նահապետ Գուչակ, նշանաւոր սիրերգու բանաստեղծ
 Մկրտիչ Նաղաշ, ժ. նշանաւոր բանաստեղծ
 Յովհ. Թլկուրանցի, բանաստեղծ
 Ամիրտովլաթ Ամասիացի, բժշկապետ-մատենագիր

ժ.Զ. ԳՍ.Բ { Մինաս Թոխաթեցի, առաջին հայ երգիծարան
 Գրիգոր Աղթամարցի, ժ. բանաստեղծ

ժ.Է. ԳՍ.Բ { Առաքել Դավրիժեցի, պատմիչ
 Աբրահամ Կրէտացի, »
 Զաքարիա Բանաքեռցի, »
 Ստեփաննոս Ռոշքեան, »
 Նաղաշ Յովնաթան, ժ. բանաստեղծ
 Ասար Սեբաստացի, բժշկապետ-մատենագիր
 Բունիաթ Սեբաստացի, բժիշկ-մատենագիր
 Գալուստ Ամասիացի, » »

Մխիթար Աբրահայր Սեբաստացի, մատենագիր, ռահ-
 վիրայ ժ.Ը. յգ դարու հայ գրական վերածնուն-
 դին, հիմնադիր «Մխիթարեան» Միարանութեան

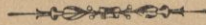
ժ.Ը. ԳՍ.Բ
 (Գրական
 վերածնունդ)

Հ. Միքայէլ Չամչեան, պատմիչ
 Հ. Ղուկաս Խնճիճեան, մատենագիր
 Հ. Մանուէլ Զախճախեան, »
 Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան »
 Յակոբ Նալեան Պատրիարք »
 Դր. Փէշտիմալճեան »
 Դէորդ Դպիր »
 Պաղտատար Դպիր »
 Երեմիա Զէլէպի Բէօմիւրճեան »
 Սայիաթ-Նօվա (Յարութիւն) ժ. բանաստեղծ

ժԹ. ԴԱՐ

- Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, մատենագիր
- Հ. Եղիա Թովմաճեան, »
- Մեսրոպ Թաղիաղեանց, »
- Կարապետ Վրդ. Շահնազարեանց, մատենագիր
- Հ. Արսէն Բագրատունի, մատենագիր-բանաստեղծ
- Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ, » »
- Հ. Մանուէլ Քաջունի, մատենագիր
- Յարութիւն Վրդ. Ալամդարեան, բանաստեղծ
- Յովհան Միրզա Վանանդեցի — Վանեցի, ժ. բանաստեղծ
- Սրապիոն Հէքիմեան, թատերագիր
- Հ. Գարրիէլ Այվազովսքի, պատմագիր
- Ազբար Աղամ, ժ. բանաստեղծ
- Աչըզ Շիրին, ժ. բանաստեղծ

Եւ ուրիշներ . . . :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԱՌԻՐԸ

Բ. Մ Ա Ս

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ա Ն Ա Յ Ք

19. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ.—1828 և 1829ի (Ադրբեյջանուպոլսոյ և Թուրքմէնչայի) և 1878ի (Պերլինի) դաշնագրերովը՝ ռուսական տիրապետութեան տակ անցած են հայկական ութը նահանգներ՝ ամբողջովին կամ մասամբ, ինչպէս. —

Սիւնիք (Դարալագեազ, Դափան, Զանկեղուր, Օրդուպատ):

Արցախ (Սաչէն, Շամշատի, Շուշի):

Փայտակարան (Բագու, Շիրուան, Թալիշ):

Ուտի (Գանձակ, Ճւանշիր, Դարաբաղ, Բէպէրլին):

Գուգարք (Բոնչալու, Զաւախք, Լոռի, Արտաշան, Արտանուշ):

Տայֆ (Օլթի, Ախլցխա, Արդուին):

Այրարատ (Երեւան, Շարուր, Կարս, Ալեքսանդրոպոլ, Կաղզուան, Սարղարապատ, Սուրմառի):

Վասպուրական (Նախիջևան, Ագուլիս, Օրդուպատ):

Ինչպէս սովորութիւն է՝ ամէն պետութիւն իր գրաւած նոր երկիրներուն աշխարհագրական անունները կը փոխէ, և բնիկ անուններուն տեղ կ'ակսին գործածուիլ նոր տեղանուններ: Այս օրէնքը անխնայ կիրարկուած է Հայաստանի բնիկ ազգային տեղանուններուն հանդէպ, թէ՛ պարսիկ, թէ՛ թուրք և թէ՛ ռուս տէրութիւններէ (տեսնել հետագայ ցուցակները): Այնպէս որ ներկայիս՝ անճանաչելի դարձած են հայերե շինուած ու բնակուած բազմաթիւ քաղաքներու, գիւղերու և վանքերու անունները: Թուենք կարեւորները ռուսական Հայաստանի մէջ. —

20. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ. —

Բնիկ հայ անունները		Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները		Այժմու փոխուած անունները
Արագած.	լեռ.	Աշակեազ	Բագնայր.	վնք.	Դոզլիճա
Արայի լեռ.	>	Գառնը-Ետրզ	Գաբեղէնք.	գւռ.	Կաղզուան, Կեռան
Արմաւիր.	քղք.	Սարսարապաս P.	Գագ.	լեռ.	Կոֆ-սաղ
Արշարունիք.	գւռ.	Սհարլու P.	Գանձակ.	գւռ.	Կեմճեկ, Լիզուպքո-
Արդուին.	քղք.	Լիվանիս, Լագիսաս	Գեղամայ լեճ.		Կոֆճեկիւղ [պոլ]
Արուճ.	գւռ.	Թալիշ	Գողթն.	գւռ.	Օրսուպաս
Արցախ.	նհնգ.	Դարապաղ	Երնջակ.	բերդ.	Ալլինճա-ֆալիսի
Բագարան.	քղք.	Բաֆու	Երուանդաշատ քղք.		Սահարու երկիր P.

Խաղաղիք.	գլ.ն.	Լագիսասն, Արդուին	Շիրակ.	գլ.ն.	Շkorkկէշ
Կարբէ.	»	Պասար, Բասար P.	Շիրուան.	»	Բախու
Կանգարք.	»	Բանկակի, Ալեխնդ-	Ուխտեաց-Երկիր		Օրթի
Կուժի	քղ.ք.	Ալեխանդրոպօշ [Բայ-	Պարտիզաց փոք		Օրթի
Կղարջք.	գլ.ն.	Կլարնէրի, Արսանոյշ	Ջաւախք.	գլ.ն.	Չըջըր
Կապան.	»	Ղախան	Ջուղա.	քղ.ք.	Ճուլքա P.
Կող.	»	Կհօշ, Պոնչարու	Սեւանայ լիճ		Կհօֆնէ-Կհօշ
Կողք.	գլ.ն.	Կուշի, Բուշի	Վանանդ.	գլ.ն.	Սողանու (Կարս)
Կողթ.	գլ.ն.	Շանչասիշ P.	Վայոց ձոր		Դարայագետագ
Կոտայք.	»	Սահարախոս, Ջան-	Վարժապետիք.գլ.ն.		Դարայիչակ
		գիպասար P.	Տայք.	գլ.ն.	Օրթի
Հաբանդ.	գլ.ն.	Ջանգեգօր P.	Տամբուր.	»	Արդուին, Լագիսասն
Հրազդան.	գլ.ն.	Ջեղի-Յայ P.	Տաշիրք.	»	Լօռի
Ճակատք.	գլ.ն.	Սիւրմէշի	Տաւուշ.	քերդ.	Թաւուս-Ֆաշ P.
Ճառագերդ.		Չըյաքերդ	Օրկով.	լեւ.	Օրկօֆ

Եւ չմոռնանք որ, բնիկ հայ-աղագային անունները՝ տեղագրական ստուգաբանութեանը համաձայն իրենց որոշ նշանակութիւններն ունին, մինչդեռ փոխուածները՝ յաճախ բռնագրօսիկ տիամար նմանաձայնութեամբ (onomatopée) չըջումներ են բնիկ կոչումներուն:

Տեսնել նաև Թուրքահայ ու Պարսկահայ բաժինները:

Ձ1. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԻ ՔՈՒՆՆԵՐ. — Ռուսական վարչային բաժանումներովը՝ ընդ ամէն 10 նահանգներէ բաղկացած և 473,000 քառ. քիլօմէթր տարածութիւն ունեցող Անդրկովկասի այլազան բնակչութեան թիւը 1897ին՝ 9,290,000 էր [«Լոյս» Տարեցոյց 1904, քաղուած՝ ռուսական երկու պաշտօնակրան հրատարակութիւններէ]: Ասոնցմէ Հայոց թիւը կ'հաշուուի 1,128,973, ըստ հետեւեալ ցուցակին. —

Ա. ՑՈՒՑԱԿ

Տարի	Նահանգ	Բնակչաց թիւը	Հայոց թիւը	Հայերը %
1897	Երեւանի	829,550	433,682	52.2 %
	Գանձակի	878,185	293,632	33.4 %
	Թիֆլիսի	1,054,250	221,033	21 %
	Կարսի	290,645	72,967	25.1 %
	Բաղուրի	826,806	50,550	06.1 %
	Քութայիսի	1,057,243	21,107	01.9 %
	Դաղըստանի	571,381	941	00.2 %
	Սեւ ծովեան	57,478	6,226	10.8 %
	Հիւս. Կովկասի	3,725,543	28,835	02.5 %
	Ընդ ամէն	9,291,081	1,128,973	12.1 %

Բ. ՅՈՒՅՍԱԿ. — 1907ին, միեւնոյն պաշտօնական վիճակագրութեանց համաձայն, Հայերու թիւն աճած է հետեւեալ համեմատութեամբ. — [«Լոյս» 1908]:

Տարի	Ն տեսակ	Հայոց թիւը	1897 — 1907 Հայոց թիւը	աւելցած եւ Հայ
1907	Երեւանի	510,975	433,682	77,293
	Գանձակի	309,858	293,632	16,226
	Թիֆլիսի	265,985	221,033	44,952
	Կարսի	92,497	72,967	19,530
	Բազուի	88,520	50,550	37,970
	Գուլիստանի	— 3,824	21,107	—
	Դաղքատանի	3,066	941	2,125
	Սեւ ծովեան	7,689	6,226	1,463
	Բաթումի	27,670	28,835	1,135
	Զաքաթալայի	2,500		
	Համագումար	1,312,584	1,128,973	200,894 Բթս.—17,283

Գ. ՅՈՒՅՍԱԿ. — 1901ին և 1911ին միմիայն թիֆլիս քաղաքի բնակչութիւնը, ըստ վիճակագրութեանց՝ հետեւեալ համեմատութիւնը կ'ցուցնէ. [«Լոյս» 1904. «Ամեն. Տրց.» 1912՝ պաշտօնական աղբիւրներէ]. —

Տարի	1901ին թիֆլիսի բնակչութիւնը	1911ին թիֆլիսի բնիչթ.	0/0
1901	Հայ 63,243 անձ (34,425 արու.)	Հայ 124,901 անձ	Հայ 40 0/0
	Վրացի 50,908 » (31,686 »)	Վրացի 54,120 »	—
1911	Իռւս 41,934 » (23,298 »)	Իռւս 67,086 »	—
	Զնչնք. 30,568 » —	Զնչնք. 59,100 »	—
	Հմզմ. 186,653 »	Հմզմր. 305,207 »	

Դ. ՅՈՒՅՍԱԿ. — Հայերը բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմեն հետեւեալ զաւառներու մէջ. [«Լոյս» 1908, էջ 256. պշնկն.]

Տարի	Գաւառ	Հայոց թիւը	Ծանօթութիւնք
1907	Էջմիածին	86,069	1907ի պաշտօնական վիճակագրութեամբ տե՛ս Բ. ցուցակը՝ Անդրկովկասի 10 նահանգներուն մէջ Հայոց թիւն է 1,312,584 անձ: Նախորդ տասնամեակի թիւին վրայ ունեցած է 183 611 հայ անձի աճում մը:
	Ալեքսանդրապոլ	135,004	
	Նոր Բայազիտ	82,815	
	Կարս	31,375	
	Կաղզուան	24,391	
	Ախալքալաք	56,512	
	Բօքչալու	47,053	
	Շուշի	59,231	
Զանգեզուր	77,986	1912ի սկիզբը ու ուս կառավարութեան կազմած վիճակագրութեան համաձայն [«Ամեն. Տրցց.» 1914 էջ 323]՝ Անդրկովկասի Հայոց թիւը բարձրացած է 1,636,486ի: Ուրեմն 4 տարուան մէջ ունեցած է 323,902 անձի յաւելում մը:	
Ղաղախ	44,411		

Այս վիճակագրութեան վրայ աւելցնելու ենք երկու նոր թիւեր, Ա.՝ 1912էն մինչեւ 1915ի սկիզբը՝ Անդրկովկասի Հայոց եռամեայ աճուժը, միջին հաշուով 250,000 անձ. և Բ.՝ 1915ին Վասպուրականի և Կարնոյ Հայոց գաղթումովը գոյացած յաւելումը՝ դիցուք 400,000 անձ: Այն ատեն կ'ունենանք հետեւեալ թիւը. —

Ե. ՅՈՒՅՍԿ. — Անդրկովկասի Հայոց աճումն ու թիւը. —

Ցարի	ՊՇՏԿՆ.՝ Հայոց թիւը	Անձ	Ներկայ թիւը
1860	540,000	—	—
1887	870,000	—	—
1897	1,128,973	588,973 անձ	—
1907	1,312,584	183,611 »	—
1912	1,636,486+	323,902 »	1,636,486 հայ
1915	—	աճած՝ 250,000 »	} = +650,000
1915	—	գղթձ. 400,000 »	
1919	—	—	

Ուրեմն ներկայ տարւան (1919) մէջ՝ Անդրկովկասի Հայոց մօտաւոր թիւն է 2,280,000, որուն վրայ աւելցնելով Ռուսաստանի միւս վայրերու մէջ ցրուած Հայոց թիւը, միջին հաշուով 250,000 – 300,000, այն ատեն համայն Ռուսիոյ մէջ գանուող Հայոց թիւը կ'ըլլայ Երկուուկես միլիոնէն ոչ պակաս, նոյն իսկ Երեւ միլիոնի մօտիկ: [Նոյնիւ Օրացց. 1887]:

22. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԻ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայ ազգային Լուսաւորչական եկեղեցու ազատ նուիրապետութեան օրէնքներուն համաձայն, ժողովրդի ընդհանուր քուէներովը ընտրուած Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը կը նստի Ս. Էջմիածին (Վաղարշապատ) և կ'նովուէ քովանդակ Հայ Ազգը, աշխարհի ո՛ր կողմն ալ ցրուած ըլլայ: Իր գերազոյն իրաւասութեան տակն են Սիսի (Կիլիկիա) և Աղթամարի (Վան) կոթողիկոսութիւնները, և Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնները, ինչպէս նաև Պարսկա-Հնդկաստանի, Եւրոպայի, Արեւելիկայի և Ամերիկայի Հայոց հոգեւոր չրջուն հովիւները: (Տեսնել Մայր-Աթոռի Կաթողիկոսներու ցանկը՝ համար 16):

Կովկասահայոց հոգեւոր վարչութիւնը բաժնուած է հետեւեալ թեմակայ Առաջնորդութեանց և Փոխանորդութեանց. [«Լոյս» 1904. «Ընդարձակ Օրացոյց» 1909, Օրացոյց 1887]:

ԷՋՄԻՍՄՆԻ ՄԱՅՐ-ԱԹՈՒ. Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց, հիմն. 301ին Ս. Գր. Լուսաւորչէն:

- Ա. Երեւանի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն Թեմ 500
1. — Ալեքսանդրօպօլի Առաջնորդին — Փոխանորդութիւն.
  2. — Տաթևի » »
  3. — Կարսի » »
  4. — Հին-Նախիջևանի » »

Բ. Վաստասանի եւ Իսկրեթի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. Թեմ 305

- 1. — Թիֆլիսի Առաջնորդէն .-Փոխանորդիւն .
- 2. — Գորիի » »
- 3. — Ախլցխայի » »
- 4. — Գանձակի » »

Գ. Ղարաբաղի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. Թեմ 135

- 1. — Շուշիի Առաջնորդէն .-Փոխանորդիւն .
- 2. — Նուխիի » »

Դ. Շամախիի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. Թեմ 45

- 1. — Շամախիի Առաջնորդութիւն
- 2. — Բազուի Գործակալութիւն

Ե. Աստրախանի Առաջնորդքն. (Աստրախան և Ղզլար) Թեմ 18

Զ. Բեսարաբիայի Առաջնորդքն. (Բեսարաբիա, Նոր-Նախիջևան, Պետերբուրգ, Մոսկւա) Թեմ 25

Է. Ասրպասականի Առաջնորդքն. (Ատրպատական, Սալմաստ, Համադան) Թեմ 47

Ը. Պարսկահնդկաստանի Առաջնորդքն. (Սպահան, Թէհրան, Կալկաթա, Մատրաս, Պոմպէյ, Պաթաւիա, Ռանկուն, Սինկափուր, Մանտալէ եւն.) Թեմ 16

Համագումար՝ Թեմ 1091

(Կովկասի հայ-կաթոլիկները, Սարաթովի կաթոլիկ եպիսկոպոսին իրաւասութեան տակ, ունին հոգեւոր վիճակներ՝ Կովկասի և Անդրկովկասի հայաշատ կեդրոններու մէջ, Արդուին, Ախլցխա, Թիֆլիս եւն.։)

Հայ-Բողոքականները, Մոսկուայի Աւետարանական Ժողովին (կոնսիստորիաի) իրաւասութեան տակ են, և ունին նոյնպէս ժողովարաններ Կովկասի և Անդրկովկասի կարգ մը քաղաքներու մէջ։)

Հայ եկեղեցական ինքնօրէն և ընդարձակ վարչութիւնը՝ իր թեմերուն մէջ ունի եկեղեցա-ազգապատկան հարուստ հողեր, կալուածներ, վանքեր, եկեղեցիներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի՝ հիմն. ծ. 303ին, Սեւանայ՝ հիմն. Դ. րդ դարուն, Տաթևի՝ հիմն. 895ին, Հաղթասի և Սանահնի՝ հիմն. 968ին, եւն. Նշանաւոր վանքերը), և Հոգեւոր Թեմական-Գպարանոցներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի Գեորգեան՝ հիմն. 1874ին, և Թիֆլիզի Ներսիսեան՝ հիմն. 1824ին եւն. ճեմարանները)։

Այդ կալուածներուն եկամուտներովը և ժողովրդի նուէրներովը կ'անտեսուին եկեղեցական ու կրթական պէտքերը ըստ հետեւեալ ցուցակներուն. —

Զ. ՅՈՒՑՍԱ. — Եկեղեցական սնեստոււր. [«Առյս» 1908. էջ 178 — 180. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Կորկն.	Վանք	Եկեղեցի	Գրամագույն Րուբլի
1907	Երեւանի	788	47	643	243,830
	Վրաստան-Իմէրէթի	399	14	356	287,105
	Ղարաբաղի	281	13	208	45,664
	Շամախիի	49	2	38	101,388
		*1,517	*76	*1,245	*677,987
	Աստրախանի	104	—	39	504,456
	Բեսարաբիոյ, Ն.-Նիսջ.	99	3	43	350,990
		*203	*3	*82	*851,446
	Վերէն	1,517	76	1,245	677987
	Համագումարը	1720	79	1327	1,529,433

Է. ՅՈՒՑՍԱ. — Հայ եկեղեցական-վանական կալուածները՝ Կովկասի մէջ կ'ներկայացնեն հետեւեալ համեմատութիւնները՝ տարածութեան և հատոյթի կողմէ. [«Առյս» 1908. էջ 200 — 202. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Եկղեցակն. հողի տարածութիւն	Զուտ հատոյթ՝ ակր.
1907	Էջմծ.ի Մայր-Աթոռի	45,000 Դեսիազին	48,000 Րուբլի
	» » »	— Անշտ. կալ.	50,301 »
	Շամախիի	79 Դեսիազին	1,810 »
	Ղարաբաղի	58,698 » (*)	2,992 »
	Երեւանի	32,440 »	16,484 »
	Վրաստանի-Իմէրէթի	12,250 »	3,080 »
		*148,467 Դեսիազին	*122,667 Րուբլի
	Բեսարաբիոյ, Ն.-Նիսջ.	4,418 Դեսիազին	13,020 Րուբլի
	Աստրախանի	60 »	150 »
		*4,478 Դեսիազին	*13,170 Րուբլի
	148,467 »	122,667 »	
Համագումարը	152,945 Դեսիազին	135,837 Րուբլի	

Այս եկեղեցական կալուածներն ու հողերը կամ եկեղեցի-վանքերուն սեփականութիւնն են, կամ մասնաւոր կապիւններով անոնց յատկացուած գոյք են. [«Կովկասեան Վէրքեր» Ակնու.նի՝ 50]: Յատկապէս Ախալցխայի Հայ Լուսաւորչական Ս. Փրկիչ եկեղեցու սեփականութիւնն են 19,000 դեսիազին տարածութեամբ հողեր՝ Թիֆլիսի և Ախալցախի

(*) Մէկ Դեսիազին = 96 մէթր:

գաւառին մէջ [Անդ՝ 53]: Կարսի, Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի հայապատկան եկեղեցական հողերուն տարածութիւնը կ'հաշոււի մօտ 30,000 դէսիադին:

Տեսնել նաև Հայաստանի վանքերը՝ համար 17:

ՔՅ. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ. — Երկրի մ'ազգաբնակութեան թիւը չէ որ դեր կ'խաղայ՝ այլ որակը: Ասիկա ճիշտ է մանաւանդ Անդրկովկասի ժողովուրդներուն համար, ուր՝ չնայելով թէ ընդհանուր բնակչութեան $\frac{1}{10}$ ը կը կազմեն Հայերը, բայց մշակութապէս ամէնէն բարձր տեղը կ'զբաւեն՝ թէ՛ դպրոցներու, թէ՛ մամուլի և զրականութեան, թէ՛ բարեգործական ընկերութիւններու, թէ՛ թատրոնի կողմէ:

Հակառակ այն խտտութիւններուն որ ուս կառավարութիւնն ի գործ դրաւ 1897ին, և հրամայեց փակել 320 հայ վարժարաններ, անոնք հաստատուած ըլլալով մասնաւոր կտակներով, և եկեղեցական-ծխական միջոցներով մատակարարուելով՝ կ'ներկայացնեն ամբողջ Անդրկովկասի 10 նահանգներուն մէջ՝ (6) վեց թեմական Դպրանոց (Séminaire) և աւելի քան 100 ուսումնարանական-նախակրթական դպրոցներ, ծխական կամ մասնաւոր, ինչպէս. —

Ը. ՅՈՒՅՍԱԿ. — Կովկասի հայ վարժարաններուն և անոնց ուսանողութեան ուսուցչութեան վիճակագրութիւնը. —

Տարի	Թեմ	Հայ դպրոցներուն թիւը	Ուսանող եւ ուսուցիչ	Տարեկան եկամուտը	
1889	Թիֆլիզի	44	11,359 ուսնդ.	212,554 ըրլ.	
	Երեւանի	30			
	Ղարաբաղի	17	482 ուսցց.		
	Շամախիի	14			
	Աստրախանի	18	— — —		?
	Ամբողջը	123	— — —		— ?

Թ. ՅՈՒՅՍԱԿ. — Կովկասի 6 թեմական Դպրանոցները.

Տարի վնկգր.	Թեմական Դպրանոցը	Հիմնուած քուակակ	Ուսանող	Ուսցց.	Գրդրնի գիրքերուն քիւր	Պիւսճիկ րբլ.	
1902	Թիֆլիզի «Ներսիսեան»	1824ին	620	և 608	24	4745	75228
1908		597 միջն.	—	460	20	....	....
1908	Երևն.ի «Թմկն. Դպրնց.»	1837ին	—	460	20	....	....
1902	Էջմիածնի «Գեորգեան»	1874ին	—	251	15 (?)	գրլգր՝ + 2500 սպլճ՝ + 30000	....
1902	Շուշիի (Ղ.Քզղ. Արցխի)	1879ին	—	584	18 (?)	4271	....
1908	Նոր-Նախիջեւանի	1879ին	—	289	17	....	....
....	Աստրխն.ի կամ Շմխի.ի	1860ին	—	...	..	....	....

Ճ. ՅՈՒՅԱԿ. — Կովկասի բնդիանուր դպրոցներուն մէջ՝ հայ ուսանողները կ'ներկայացնեն հետեւեալ համեմատութիւնը («Լոյս» 1904, պշտկն.)

Տարի	Միջնակարգ դպրոցներու մէջ	Նախակրթարաններու մէջ	Մասնաւոր կամ Տարր. դպրոցաց մէջ
1903	Հայերը՝ 5,983 կմ. 24 ¹ / ₄ %	*4,521 կմ. 25.5%	*26,020 կամ 16.6%
	Ռուս՝ 11,412 » 46.6 %	6,289 » 35.5%	82,098 » 52.4%
	Վրացի՝ 3,464 » 14.2 %	4,386 » 24.8%	29,140 » 18.6%
	Ուրիշ ցեղ՝ 3,611 » 14.7 %	2,526 » 14.2%	19,699 » 12.4%
	24,470 — 100 %	17,722 — 100%	156,957 — 100%

24. ԿՈՎԿԱՍԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՒՆ. (Տպարանները, Գրադարանները, Ընկերութիւնները, Թատրոնը, Արհեստ ու Վաճառականութիւնը). —

ԺԹ.ՐԳ դարու վերջին քառորդին, ուսական տիրապետութեան համեմատաբար ազատ պայմաններուն մէջ՝ Անդրկովկասի և ընդհանրապէս Ռուսաստանի Հայութիւնը, տնտեսապէս ու կրթապէս բարգաւաճելով, ունեցաւ նաև իր ուրոյն Գրականութիւնը: Խումբ մը լուսաւորեալ երէտաարդներ, Խաչատուր Աբովեան, Ստեփաննոս Նաղարեան, Միք. Նալբանդեան, Ռաֆայէլ Պատկանեան (Դամառ-Քաթիպա) և Սմբատ Շահաղիզ, առաջնորդն ու ղեկավարը դարձան Ռուսահայ Աշխարհաբարին:

Քաղաքական և քաղաքակրթական նպաստաւոր պայմաններու մէջ — յիսուն տարւան համեմատաբար կարճ շրջանի մ'ընթացքին — ուսական Հայաստանի հայ գրականութիւնը մեծ թօնի առաւ, և գրական վառարաններ հանդիսացան Պետրբուրգ, Մոսկուա, Թիֆլիս, Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Էջմիածին, Բագու ևն., ու տունին հետեւեալ գրական կարեւոր դէմքեր, — բանաստեղծ, վիպասան, պատմագիր, բանասէր, աղագիր, օրագրող-հրապարակագիր, թատերագիր, հասարակական գործիչ ևն. —

Ա. Գ Ր Ա Ք Է Տ Ն Ե Ր Ը

- Աբգար Յովհաննեսեանց (184. —) հրապարակագիր
- Ալեքսանդր Երիցեան (1842—1902) պատմաբան, հրապարակագիր
- Ալեքսանդր Քալանթար (1855—1918) հրապարակագիր, գործիչ
- Ալեքսանդր Ծատուրեան (1870—1918) բանաստեղծ
- Ակնունի [Խչար. Մալումեան] (187.— 1915) հասարակական գործիչ, գրագէտ, հրապարակագիր
- Աբղ. Զիւանի [Լեւոնեանց] (185. —) ժողովրդային բնաս., հազներգու
- Ասրպէտ [Սարգիս Մըհյեճան.] (1850) վիպասան
- Աւետիս Ահարոնեան (1866) վիպասան, թատերագիր, գործիչ
- Աւետիս Արալսանեան (1857—1912) հրապարակագիր
- Աւետիս Իսահակեան (1875) բանաստեղծ
- Գաբրիէլ Պասկանեան (1802—1889) բանաստեղծ

- Գաբրիել Սունդուկեանց (1825 - 1912) *թատերագիր*
Գալուս Տէր Մկրտչեան (186.) *բանասէր*
Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան (186.) *բանասէր*
Գարեգին Լեւոնեան (187.) *հրատարակագիր*
Գիւս Քհնյ. Աղանեանց (185.) *բանասէր*
Գրիգոր Արծրունի (1845—1892) *հրատարակագիր, գործիչ-ղեկավար*
ՓրօՅ. Գրիգոր Խալաքեանց (1847—1902) *բանասէր, պատմն., մտնգր.*
Դեռենիկ Տեմիրեան (188.) *բանաստեղծ*
Նրուանդ Լալայեան (186.) *աղագիր*
ՓրօՅ. Թորոս Թորոմանեան (186.) *ճարտարագէտ*
Լեւոն Մանուկեան (1864) *բանաստեղծ*
Լեւոն Սեղբոսեան [Շանթ] (1869) *բանաստեղծ*
Լեօ, Առաքել Բաբախանեան (1860) *պատմագիր, վիպասան*
Խաչատուր Աբովեան (1804—1848) *վիպասան-բանաստեղծ, (հիմնադիր՝
Արեւելահայ Աշխարհարարին)*
Խորեն Եսյակ. Սեփանե (1840—1900) *բանասէր*
Կոմիտաս Վարդապետ (1869) *երաժիշտ-երգահան*
Կ. Կոստանեանց (185.) *բանասէր*
Համբարձում Առաքելեան (186.—1918) *հրատարակագիր, գործիչ*
Հրաչեայ Անառեան (187.) *լեզուագէտ, բանաստեղծ*
Ղազարոս Աղայեան (1840—1912) *բանաստեղծ, վիպասան*
Մանուկ Աբեղեան (186.) *աղագիր, բանաստեղծ*
Միք. Յովհաննէսեան Նար-Դոս, *վիպասան, հրատարակագիր*
Միք. Նալբանդեան (1830—1867) *հրատարակագիր, բանաստեղծ, Արեւելահայ Աշխարհարարին ռահիրաներէն մէկը*
Միք. Վարանդեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրատարակագիր*
Մկրտչի Էմին (1815—1890) *բանաստեղծ, պատմագէտ*
Մուրացան [Գր. Տ. Յովհաննէսեան] (1854—1908) *թարգր., վիպասան*
Յակոբ Յակոբեան (1869) *բանաստեղծ*
Յովն. Թումանեան (1869) *բանաստեղծ*
Յովն. Յովհաննիսեան (1864) *բանաստեղծ*
Շիրվանզադէ [Ալեքս. Մովս.] (1857) *թատերագիր, վիպասան*
Տկն. Շուշանիկ Կուրղինեան (1876) *բանաստեղծ*
Պերն Պոսեան (1837—1907) *վիպագիր*
Ռափայել Պասկանեան [Գամառ-Քաթիպա] (1830—1892) *բանաստեղծ*
Սմբատ Շահագիզ (1840—1907) *բանաստեղծ*
Սապահգիւլեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրատարակագիր*
Սեփանոս Նազարեանց (1810—1879) *հրատարակագիր (Ռուսահայ Աշխարհարարին հիմնադիրներէն մէկը)*
Սեփանոս Մալխասեանց (186.) *բանասէր*
Սեփանոս Պալասանեան (1837—1889) *պատմագիր*
Վահան Միրազեան (187.) *բանաստեղծ*
Վահան Տէրեան (188.) *բանաստեղծ*

Վերանես Փափազեան (1866) վիպասան, թատերագիր
Բաճեֆի [Յկբ. Մէլիք-Յակոբեան] (1835—1888) վիպագիր (Ռուսահայ
Աշխարհաբարին յղկիչներէն մէկը)

Քերովքե Պասկանեան (1833—1889) բանաստեղծ

Եւ բազմաթիւ ուրիշներ:

Հայ պետական անձերն ու արուեստագէտները՝ տես Ե. ՄԱՍ՝
համար 46 և 47:

Բ. ՄԱՄՈՒԼԸ. — Մամուլն ալ այս դրագէտներուն և իրենց գործա-
կիցներուն ջանքերովը մեծ թոնչ առած է Կովկասի Հայոց մէջ: 1846ին
հրատարակուած ըլլալով «Կովկաս» անունով անդրանիկ ռուսահայ շաբա-
թաթերթը, իրեն հետեւեցան ուրիշներ: Ահա անոնց ցանկը այբենական
կարգով. —

- Ազգագրական Հանդէս (Թիֆլի. 1896)
- Ալիք (Թիֆլիզ 1906)
- Աղբիւր-Տարազ (Թիֆլիզ 1853)
- Անկախ Մամուլ (Թիֆլիզ 1907)
- Աշխատանք (Թիֆլիզ 1906)
- Առողջապահիկ թերթ (Թիֆլիզ)
- Ապագայ (Թիֆլիզ 1907)
- Արարատ (Թիֆլիզ 1850)
- Արարատ (Էջմիածին 1867)
- Արաքս (Պետերբուրգ 1887—1898)
- Արձագանք (Թիֆլիզ 1882 - 1898)
- Արօր (Թիֆլիզ 1907)
- Բանբեր (Պետերբուրգ 1903)
- Գեղարուեստ (Թիֆլիզ 1908)
- Գիւղատնտես (Թիֆլիզ 1907)
- Գրականութիւն և Կեանք (Թիֆլ. 1909)
- Երկիր (Թիֆլիզ 1907)
- Զանգ (Թիֆլիզ 1907)
- Թատրոն (Թիֆլիզ 1893)
- Ժայռ (Թիֆլիզ 1906)
- Ժամանակ (Թիֆլիզ 1907)
- Հուճայ (Թիֆլիզ —)
- Խաղաբալա (Թիֆլիզ —)
- Խարիսխ (Թիֆլիզ 1907)
- Կայծ (Թիֆլիզ 1907)
- Կովկասի Առաւօտ (Թիֆլիզ 1906)
- Կովկասի [անդրանիկ ռուսահայ շա-
բաթաթերթ] (Թիֆլիզ 1846)
- Կռունկ Հայոց Աշխհ.ի (Թիֆլ. 1860—64)

- Հայկական Աշխարհ (Թիֆլիզ 1866)
- Հայկական Աշխարհ (Շուշի 1870)
- Հասկեր (Թիֆլիզ 1905)
- Հովիւ (Թիֆլիզ —)
- Հորիզոն (Թիֆլիզ 1906)
- Հիւսիսափայլ (Մոսկվա 1858)
- Ճռաքաղ (1859)
- Մասեաց Աղաւնի (Թիֆլիզ 1855)
- Մեղու (Թիֆլիզ 1857)
- Մեղու Հայաստանի (Թիֆլ. 1858)
- Մշակ (Թիֆլիզ 1872)
- Մուրճ (Թիֆլիզ 1889—1907)
- Յառաջ (Թիֆլիզ 1906)
- Յոյս (Թիֆլիզ 1906)
- Յուշարար (Թիֆլիզ 1907)
- Նոր Դար (Թիֆլիզ 1884)
- Նոր Կեանք (Նոր Նախիջեւան 1890)
- Նոր Դպրոց (Թիֆլիզ 1911)
- Նոր Խօսք (Թիֆլիզ 1907)
- Շաւիղ (Թիֆլիզ 1906)
- Պայքար (Թիֆլիզ 1907)
- Վտակ (Թիֆլիզ 1907)
- Տարազ (Թիֆլիզ 1889)
- Փայլակ (Թիֆլիզ 1907)
- Փարոս Հայաստանի (Մոսկվա 1879)
- Փարոս (Պաքու 1910)
- Փորձ (Թիֆլիս 1875)

Եւն. ևն. ևն.

Գ. ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ.— Մամուլի գործունէութեանն օգնած են բնականաբար Տպարանները, որք հիմնուած են Ռուսահայոց իրենց սեփական միջոցներովը՝ Կովկասի կարեւոր կեդրոններուն մէջ. ինչպէս Էջմիածին (1765ին), Երեւան, Թիֆլիզ, Շուշի, Կարս, Ալեքսանդրոպոլ, Բագու, Շամախի, Գանձակ, Ռոստով, Նոր Նախիջեւան, Աստրախան, Թէոդոսիա, Մոսկուա, Պետերբուրգ ևն., ևն.:

Դ. ԳՐԱԳԱՐԱՆՆԵՐԸ.— Համընթացաբար Մամուլին արտադրութեանցը՝ բացուած են Գրադարան-Ընթերցարաններ՝ գրէթէ բոլոր հայաբնակ քաղաքներու մէջ: Ախալքալաքի պէս փոքրիկ քաղաքի մը Հայոց գրադարանը 1,500 օրինակ գիրք կ'հաշուէ: Ամէնէն կարեւորներէն են Էջմիածնի, Թիֆլիզի Հայոց Բարեգործական Ընկ.ի, Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի ճոխ մատենադարանները: Անհատական հարուստ հայ մատենադարաններ չափ ու չափ են թէ՛ Կովկասի մէջ, թէ՛ այլուր:

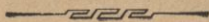
Ե. ԲԱՐԵԳՈՐԾԱՎԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Կովկասի Հայութիւնն ունեցած է և ունի բազմաթիւ գիտական, կրթական, գրական և բարեգործական ընկերութիւններ, ինչպէս.—

- «Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկ.» հիմնուած 1863ին.
  - «Թիֆլիզի Հայոց Հրատարակչական Ընկ.» » 1881ին.
  - «Հայուհեաց Բարեգործին. Ընկ.» Թիֆլիս » 1881ին.
  - «Կովկասեան Հայոց Բրգործին. Ընկ.» » » 1881ին, որը 20է աւելի մասնաճիւղեր ունի Անդրկովկասի զանազան հայաբնակ կեդրոններու մէջ:
  - «Հայոց Ազգագրական Ընկ.» Թիֆլիս հիմնուած 1900ին.
  - «Գիւղատնտեսական Ընկ.» » —
  - «Ուսուցիչ. և Ուսուցչուհիներու Ընկ.» Թիֆլիս » —
- Նաև Հնչակեան Կուսակցութիւն (1888ին) և Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւն (1890ին):

Ամբողջ Ռուսոյ Հայերը՝ ունին նաև 3 Անկեղանց:

Զ. ԹԱՏՐՈՆԸ.— Թատերական գործը մեծ դարկ ստացած է Կովկասի Հայոց մէջ: Մասնաւոր ու պետական թատրոններու մէջ հայերէն լեզուով և հայ կեանքէ բիծեմեր խաղցուելէ զատ՝ գրեթէ ամէն հայ դրպարոց ունի իր տարեկան ներկայացումները՝ դպրոցի օգտին: Հայ նշանաւոր դերասան և դերասանուհիներ խաղցած են Կովկասի հայ և օտար բեմերուն վրայ, ինչպէս՝ Աբէլեան, Զարիֆեան, Աղամեան, Գալֆայեան, Ալիխանեան, Տկն. Սիրանոյշ, Տկն. Դուրեան-Արմէնեան, ևլն. ևլն.: Կովկասահայ ծանօթ բեմագիրներ եղած են՝ Սունդուկեանց, Շիրվանզատէ. Մուրացան, Ահարոնեան, Մանուէրեան, Փափազեան, Սեղոսեան (Շանթ):

Է. ԱՐՀԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Կովկասի մէջ, թէ՛ գլխաւոր քաղաքներու և թէ՛ գիւղաքաղաքներու մէջ, Արհեստները (ուկերչութիւն, կրկաթագործութիւն, կահագործութիւն, դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, հիւսնութիւն, ջուլհակութիւն ևլն. ևլն.) ինչպէս նաև վաճառականութիւնը (խանութպանութիւն, միջնորդութիւն, առևտրական ընդարձակ գործեր, զրամատան գործառնութիւններ) մեծ մասամբ Հայոց ձեռքն են:

Գ. Մ Ա Ս

Թ Ո Ւ Ր Ք Ա Ն Ա Յ Ք

25. ՎԱՐՉՈՒԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ. — 1400 թուականէն սկսեալ, և 1828-29ի ու 1878ի դաշնագրերովը օսմանեան տիրապետութեան տակ անցած են հայկական նահանգներէն հետեւեալները՝ մասամբ կամ ամբողջովին, և բաժնուած են վեց նահանգներու կամ կուսակալութիւններու, կիլիկիայէն զատ, ինչպէս. —

Բարձր Հայք (Բէմախ, Էրզրնճան, Մամախաթուն, Գուրուչայ, Ռաֆանիէ, Շէյրան, Օլաճրզ, Լէզքի, Տէրջան, Բայրուրդ, Չօրմէլի, Մասատ, Էրզրում, Օլա):

Չորրորդ Հայք (Քզի, Ճապաղջուր, Կինճ, Ձիկտէ, Արզնի, Բալու, Հայնի, Հազրոյ, Լճէ, Խուլփ, Մուֆարդին, Չէկածազ, Խողաթ, Խարբուրդ, Չնքուչ, Չերմիկ, Ակլ):

Աղձնիք (Խարզան, Չուրգան, Բշէրի, Ռնտուան, Տիարպէքիւր՝ արեւելեան, Տատիկ, Կիւղէլտէրէ, Կեցան, Աղբրզ, Մօտկան, Պիթլիս, Սասուն):

Տուրուբեան (Խոյթ, Բռնաչէն, Շատախ՝ Մուչի, Սասուն՝ գաւառ, Մուչ, Չուքուր, Վարդով; Գոյնուկ, Խնուս, Թէքման, Շուշար, Կէօքսու, Անթափ կամ Թնթաք, Պուլանք՝ վերին, Ախլաթ, Ալճավազ, Կարճկան, Փասնօս, Մայաղկերտ):

Մոկի (Սաարկերտ, Կարկառ, Խիզան, Նըզար, Պէրվարի, Մոկս, Շիրվան, Շատախ):

Կարճայք (Նօրաուզ, Պօնտան, Ճզիրէ, Պէթէլչապազ, Չուլամերիկ, Չալ, Տրխուպ, Ճէլօ, Կեւաւո):

Պարսկահայք (Շէմոսինան, Խոււմարոյ):

Վասպուրական (Գաւաչ, Ոստան, Վան, Թիմար, Արճէշ, Սարըսու, Չիլան, Բերկրի, Ապաղա, Խօչապ, Նօրաուզ, Համաղաչիմէն, Պաշքալէ, Մահմուտի):

Տայք (Թօրթում, Կիսկիմ, Նարիման):

Այրարատ (Բասն, Ալաշկերտ, Հասան-Գոյէ, Տիատին, Պայաղիտ):

Փոքր Հայքի երեք նահանգները. —

Առաջին Հայք (Կեսարիա):

Երկրորդ Հայք (Սեբաստիա, Եւդոկիա, Եօզղատ: Չօրում, Չիլէ):

Երբորդ Հայք (Մալաթիա, Ամիդ կամ Տիգրանակերտ, Շամշատ, Արարկիր) :

Հայկական այս նահանգները՝ ազգաբնակչության մեծամասնութեան փոքրամասնութեան քաղաքական հաշիւներով, օսմանեան նորագոյն վարչական բաժանումներուն համաձայն՝ կը կազմեն Կարնոյ, Բիթլիսի, Վանայ, Սեբաստիոյ, Խարբերդի ու Տիարպէքիբի կուսակալութիւնները :

Պոնտոսի նահանգը, հին Փոքր-Հայքի մասը (Ա. - Դ. դար), կը կազմէ այժմու Տրապիզոնի կուսակալութիւնը (Լազիստան) : Հին Խաղտեաց Գաւառը՝ Պարխար լեռներով հարաւէն և Սեւ Մովով հիւսիսէն եզերուած, մէկն է Հայ Արշակունի թագաւորներու տիրած նահանգներէն՝ Վրաստանի և Աղուանից հետ :

Բոլոր այս նահանգներուն աշխարհագրական բնիկ անուաներէն մաս մը փոխուած են դարերու ընթացքին անզգալապէս, իսկ վերջին տարիներու հայտնալաւ քաղաքականութենէն ի վեր՝ յատուկ դիտումով : Ահա փոխուած ու բնիկ հայկական տեղանունները . —

26. ԹՈՒՐԲԱՆԱՍՆ ԼՍՅԱՍՍԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ . —

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները
Ակն	Էկին	Կուաշ	Գււ.
Աղբակ	Աղպաք, Հեֆարի	Կորդընք	Քեալաշ
Աղճնիք	Պիրլիս	Հաղամուկերտ	Քիւրդիսաւ
Անձեւացիք	Նօրսուգ	Հոգոց վանք	Հաֆֆարի, Պաշ-խշէ
Ապահունիք	Մեղազիք	Չորոյ վանք	Տերե մանասըրդի
Ատուածաշէն	Խօշապ	Ղեւոնդուպոլիս	Տերե իիսիսի
Արզն	Խարզան	Ճորոխ	Հասան-խաշ
Արծիկ	Ասիշնուազ	Մանազկերտ	Չիւրիս-սու
Արճէշ	Էրնիշ	Մծքին	Գարա-գօշուկու
Աւարայր	Ապաղա	Մոկք	Մեկեղիք
Բաբերդ	Պայպուրք	Նպատ	Նիսիսի
Բագրեւանդ	Արշակերտ	Նփրկերտ	Միսիս
Բագիդ	Պէշազ-դաղ	Չորորդ-Հայք	Նեպիք
Բալահովիտ	Փարու	Սեբաստիա	Մոփարիս
Բերկերի	Պարիլի	Սեւաւերակ	Չարաննապ
Բիւրակն	Պիկիկօշ	Սիփան	Սրվազ
Բուժունիք	Խօշապ	Սուկուէտ	Սեփրեկ
Գլակայ վանք	Չանկըր մանասըրդ	Սուկուէտ	Սուփիսան-սաղը
Դարանազի	Տերսիս	Սպարկերտ	Քեուկ-սաղ
Դու	Թիւշ	Վահանաշէն	Խալիք, Սպարիլի
Եղեւսիա	Ուրֆա	Վաղարշակերտ	Վանշիկ
Երզնկա	Էրզնիսան	Վաղարշաւան	Արշակերտ, Թօփրգ-խէ
Լամբրոն	Նեփրուս ֆալեսի	Վարազ	Քեօփրիս-խօշ
Լէզք	Դարանաք	Վարազ	Եփ-իիսիս
Խախ	Լուս-սեղաշը	Վարազմակ	Վարաւ-պիկ
Խախու	Թօրթու	Տատիկ	Թարսան
Մաղկեաց լեռ	Արա-սաղ	Տիգրանակերտ	Տիարպէփի
Կամախ	Քեւախ	Տիգրիս	Կիւրք, Շար
Կարկառ	Կեղիկո-գալեսի	Տիւրիկ	Տիւրիկ
Կեղի	Քըլի	Տուարածատափ	Կոֆ սու
		Սեւ կամ Թուլս	Գարա սու

27. ԹՈՒՐԲԱՆԱՍՆ ԹԻՒՐԸ . — Օսմանեան վարչական բաժանումներով՝ վեց նահանգներու, Կիլիկիոյ, Փօքր Ասիոյ ու Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ բնակող Հայերու վիճակագիրը, զանազան ցուցակներով, կը պատկերանայ ստորեւ . —

Ա. ՅՈՒՑԱԿ

Տարի	Մարդահամարով	Թուրքիոյ Հայոց թիւը	Հմգումը.	Աղբիւրներ
1845	Սուլթան Մէջլիսի	Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 2,100,000	2,500,000	Սրխն. Պպու. Լոյս (*)
1854	Ուբեյիներ	Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 2,000,000	2,400,000	Լոյս, Ժմկ.
1872	Օսմ. կառավարութ.	Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 1,900,000	2,300,000	Պպու.
1878	Պատրիարքարանի	4 նահանգներու (Կրն., Վան, Բղշ., Տգրնկ.) 1,330,000 Մնացած նահանգներ. մէջ 1,130,000	2,460,000	Պպու., Սրխն. Զիթ.
1878	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես է. Յուցակ) 1,630,000 Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 200,000 Փոքր-Ասիոյ մէջ 835,000	2,665,000	Ժմկ., Լոյս, Պպու.
1294 (1878)	Օսմ. Սպնավեով	3 նահանգներու մէջ Կարին, Վան 1,150,000 Տիգրանակերտ 180,000 Մնացած նահանգները 1,380,000	2,710,000	Սրխն., Ասլն.
1882	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես է. Յուցակ) 1,830,000 Եւրոպկ. Թուրքիոյ մէջ 210,000 Կիլիկիոյ և Փոքր-Ասիոյ մէջ, միջին թիւ 835,000	2,875,000	Վերջին Լուր
1892	Վիտալ Գինէի (Թերի վիճակագրով)	6 նահանգներու մէջ (Տրպզ. փոխան Սվադի) 542,402 Փոքր-Ասիա (Սվազն ալ մէջը) 568,682 Սուրիա, Պաղեստին և Միջագետք 69,982 Եւրոպական Թուրքիա 200,000	1,381,066	Ժմկ. Պպու. (?) Զիթ.
1894	Լինչի («Արմէնիա»)	Թերի վիճակագրութիւնով մը	1,058,000	Ժմկ., Պպու.
1896	Փրոֆ. Վամպերի	Թերի վիճակագրութիւնով մը	1,131,125	Ժմկ., Լոյս
1912	Պատր. Օրմանեանի	Լուսաւորչականներ 1,766,000 Կաթողիկներ 85,000 Բողոքականներ 41,500	1,892,500	Ժմկ., Պպու.
1913	Պատրիարքարանի և Պօղոս Նուպարի	6 նահանգներուն մէջ 1,048,000 Կիլիկիա և Փոքր Ասիա 835,000 Եւրոպական Թուրքիա 200,000	2,083,000	Ժմկ., Պպու. Զիթ.
1913	Լէփսուսի	Ասիական Թուրքիոյ մէջ 1,800,000 Եւրոպկն. > > 200,000	2,000,000	Ժմկ. Ասլն. Զիթ.
1915	Պատրիարքարանի	Ընդհանուր Թուրքիոյ մէջ	2,500,000	

(*) Սարուխանի «Հայկ. Խնդիր» էջ 426—430. Պիպու. ճեանի «Օսմ. Պետքն.» էջ 25—32. Ե. Թօփճեանի «Լոյս» Օրացոյց 1908. «Ժամանակ» օրաթերթի թիւ 1759, Մարտ 1914. Գ. Ասլան «L'Arménie et les Arméniens», 1914, էջ 119 և 122. «Վերջին Լուր» 1919 Յնվր. 7. Զիթուների մեր կողմէ նոյն այդ աղբիւրներէն Տամասմբուած թիւերը. Մ. Ուրբիշի «Lettres sur la Turquie», II. Վիճակ Գինէի «La Turquie d'Asie», ֆրՕՅ. ՎԱՄՊէրի «Deutsche Rundschau», 1896. Լինչի «Arménia», I. II.

Այսպէսով, վերոյիշեալ պաշտօնական և մասնաւոր տասնեակ վիճակացոյցերուն համաձայն՝ Թուրքիոյ Հայոց ընդհանուր թիւն էր մինչեւ 1915, միջին հաշիւ, 2,500,000 (ԵՐԿՈՒ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ)։ Որմէ 200,000ը՝ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, 800,000ը՝ Փոքր Ասիոյ և Պաղեստին-Միջագետքի կողմերը, իսկ շուրջ 1,500,000ը (ՄԷԿ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ)՝ հայաբնակ վեց նահանգներուն մէջ։

Բ. ՅՈՒՅՍԱ. — Թուրքահայոց թիւը՝ նահանգական բաժանումով. [միւսնոյն աղբիւրներէն քաղուած]. —

Նահանգ	1845ին	1878ին	1882ին	1892ին	1913ին
Վան	1,630,000	400,000	500,000	80,998 ?	185,000
Պիթլիս		250,000	300,000	131,390 ?	172,000
Կարին		280,000	330,000	133,967 ?	205,000
Խարբերդ		270,000	270,000	69,718 ?	168,000
Տգրնկրտ.		150,000	150,000	79,129 ?	100,000
Սեբաստիա	300,000	280,000	280,000	—	218,000
	1,930,000	1,630,000	1,830,000	495,202 ?	1,048,000
Կիլիկիա	270,000	380,000	1,045,000	838,664 ?	1,035,000
Փոքր-Ասիա	200,000	255,000			
Մ'սցծ. մասեր	100,000	400,000			
Տրապիզոն	—	—	—	47,200 ?	—
	2,500,000	2,665,000	2 875,000	1 381,066 ?	2,083,000

Գծբախտաբար կը պակսին ՍՏՈՅԳ վիճակագրութիւններ՝ Թուրքիոյ մէջ ընակող իսլամ-թուրք, արաբ, քիւրդ և ասորի, յոյն, հրեայ՝ օտար ցեղերու մասին։ Կան թէև զանազան մարդահամարներ (տեսնել Սարուխանի, Պիպուճեանի, Ասլանի, «Ժամանակ»ի՝ վերոյիշեալ աղբիւրները), բայց անբաւական են անոնք. բազմաթիւ հաշիւներու իբր եզր չեն կրնար ծառայել, և որ աւելին է՝ դիտումաւոր ու խեղաթիւրուած են յաճախ։

Գ. ՅՈՒՅՍԱ. — (*) Ամբողջ աշխարհի վրայ գտնուող Հայերու ընդհանուր մարդահամարներն ամփոփելով, կ'ունենանք հետեւեալ թիւերը. —

Երկրամաս	Յուշակ	1875-1887	1897ին	1907ին	1915ին	Աճում 40 տարուան մէջ	1919ին
Կովկաս	Ե.	900,000	1,128,973	1,312,584	2,286,486	1,386,486	2,500,000
Թուրքիա	Զ.	2,800,000	1,580,000	1,800,000	2,500,000	—	800,000
Պրսկաստ.	Համար 37	600,000	400,000	100,000	70,000	—	100,000
Հնդկաստ.		40,000		50,000	20,000	—	20,000
Եւրոպա	Արձագանգ Փարիզի, Ամրկա. Եգիպտոս.	60,000	100,000	35,000	36,000	126,000	50,000
Ամրկա.				100,000	110,000		110,000
Եգիպտոս.				50,000	40 000		50,000
		4,400,000	3,208,973	3,447,584	5,062,486	—	3,630,000

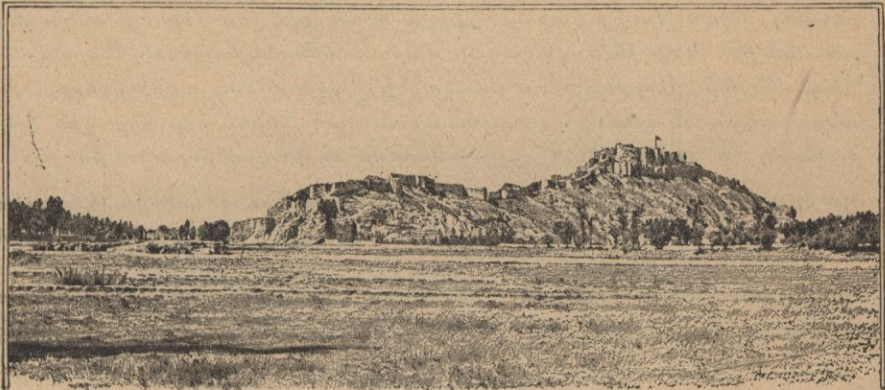
(*) Գործիս տպագրութեան ընթացքին առիթ ունեցայ տեսնելու «Աշխարհագրութիւն Հայաստանի» (Յովհ. Յ. Մեղմունի) գրքոյկը, տպուած 1914ին՝ Մարզուան, եւ որուն տուած մարդահամարէն օգտուեցայ այս ցուցակին ճշման մէջ. 2.

Ամբողջ աշխարհի վրայ ընդհանուր Հայերու թիւն էր. —

1854ի Ուրբիշինի մարդահամարով՝	4,000,000
1892ին Վիտալ Գինէի և Էլիզէ Ռըքլիւի մարդահամարով՝	3,293,779 ?
1912ին Օրմաննան Սրբազանի թեմական մարդահամարով՝	3,654,450 ?
1913ին Գէորգ Ալանի «L'Arménie»ին մարդահամարով՝	3,810,000 ?
1914ին Յ. Մեղմունիի Աշխարհագրութեան մարդահամարով՝	3,661,000 ?
1915-19 «Արձազանդ Փարիզի» թերթին մարդահամարով՝	4,090,000 ?
1919ին, ըստ վերի Ը. Յուցակին. մերձաւորապէս՝	3,630,000 ?

Այս հաշիւներով, 1915-1919, ընդհանուր պատերազմի շրջանին, ջարդուած, մեռած, փճացած Հայերու թիւը (5,062,486՝ նուազ 3,630,000 = 1,432,486) մեկ ու կես միլիոնի կը մօտենայ: Իսկ ամբողջ աշխարհի վրայ՝ Հայերը կ'ապրին դեռ ԵՐԵՎ ՈՒ ԿԵՍ ՄԻԼԻՈՆԷ ԱԻԵԼԻ թիւի մը անմխտելի իրաւունքովը...:

Սակայն նկատի առնենք որ Թուրքիոյ մէջ Հայերու մարդահամարը կատարուած է միշտ քերի ու դիտումներով. այսինքն՝ անձի փոխան՝ տուրք հաշուով կատարուած մարդահամարներուն մէջ, միջին հաշուով՝ տունը 5 անձ հաշուած է. մինչդեռ հայկական բազմամէկ իրականութեան ծանօթ եղողները գիտեն որ՝ ամէնէն քիչոր հայ ընտանիքը գոնէ 7—8 անդամէ պակաս եղած չէ Հայաստանի մէջ, իսկ հարիւրին 70—80 ջախջախիչ մեծամասնութիւնը բաղկացած է եղեր 9, 15, 20, 30 անդամէ և զիւղական երգին տակ՝ մինչև 50, 100 ու 150 անդամներէ: Այնպէս որ, անձի հաշուով կատարուելիք ունէ ճշգրիտ մարդահամար պիտի ապացուցէր թէ ամբողջ աշխարհի վրայ Հայերուն իրական թիւն է ՉՈՐՍՈՒԿԷՍԷ ՀԻՆԳ ՄԻԼԻՈՆ: Ճշմարտութիւնն աս է:

Վանայ բերդը՝ Կիւսիսուց

28. ԹՈՒՐԿԱՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Էջմիածնի Մայր-Աթոռի բարոյական իրաւասութեան ենթակայ Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական կազմին մէջ կան երկու ուրոյն կաթուղիկոսական աթոռներ, Աղթամար և Կիլիկիա: Նաև երկու Պատրիարքութիւններ, Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ:

Կաթուղիկոսական ու Պատրիարքական այս Աթոռներն ունին հետեւեալ առաջնորդական վիճակներն ու եկեղեցի-վանքերը. —

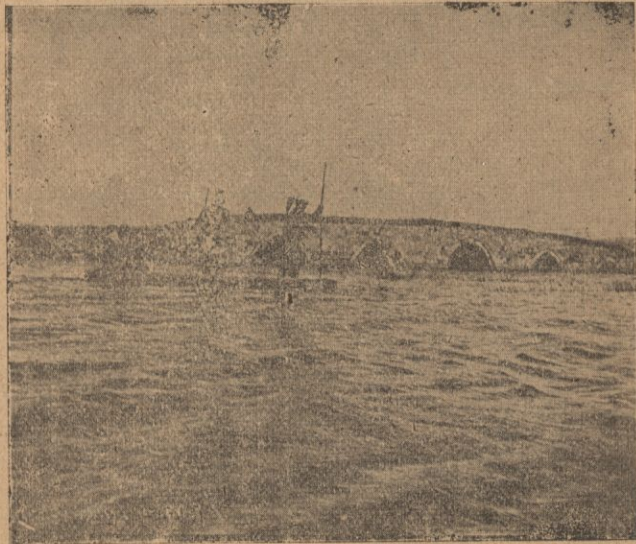
Դ. ՅՈՒՅԱԿ

Ա. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ, հաստատուած՝ 1114ին, ունեցած է ցարդ 57 Կաթուղիկոս				Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ, հաստատուած՝ 1461ին, ունեցած է ցարդ 108 Պատրիարք			
թ/ւ	ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Եկեղեցի	Վանք	թ/ւ	ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Եկեղեցի	Վանք
1	Աղթամար	193	40	1	Ակն	10	5
2	Խիզան	109	16	2	Աղբակ	26	7
		302	56	3	Ամասիա-Մարզուան	24	1
	Համագումար	358		4	Արաբկեր	19	1
				5	Արղընի-Չընքուշ, ԲԱԼՈՒ		
				6	Արմաշ	2	1
				7	Բաբերդ	30	1
				8	Բալու, Չընքուշ, Արղընի	54	4
				9	Բաղէշ	43	11
				10	Բասեն, ԿԱՐԻՆ		
				11	Գասթեմուշի	5	
				12	Դերջան, ԿԱՐԻՆ		
				13	ԵԳԻՊՏՈՍ	5	
				14	Եղեսիա (Ուրֆա)	7	2
				15	Երզնկա	33	11
				16	Էնկիւրի	24	1
				17	Էտիւրէ	5	
				18	Թոքատ (Եւզուկիա)	19	2
				19	Իզմիր	12	
				20	Խարբերդ	72	5
				21	Խնուս	20	2
				22	Կարին, Բասեն, Դերջան	133	8
				23	Կեսարիա	28	3
				24	Կինձ	19	
				25	ԿՐԵՏԷ	1	
				26	Ճանիկ	22	
				27	Մուշ	102	9
				28	Նիկոմիդիա	46	
				29	Շապին-ԳարաՏիսար	32	3
				30	Չարսանձաղ	70	2
				31	Չուկածաղ	19	3
				32	Պանտըրմա-Պալլաքէսիք	8	
				33	Պաղտատ	6	
				34	Պայազիտ, Ալաշկերտ	32	1
				35	Պէլէկէս	3	1
				36	Պիլէճիկ	6	
				37	ՊՈՒԼԿԱՐԻՍ	15	
				38	Պրուսա	12	
				39	ՌՈՒՄԱՆԻՍ	11	
				40	Ռօտսթօ (Թէքերտաղ)	8	
				41	Սեբաստիա	46	6
				42	ՍԵԼԱՆԻԿ	1	
				43	Սղերդ	32	1
				44	Վան	115	25
				45	Տիգրանակերտ	83	5
				46	Տրապիզոն	36	3
				47	Քէմախ	11	6
				48	Քէօթասիա (Կուտիքս)	5	
				49	Քղի	47	4
				50	Կ. ՊՈԼԻՍ Պարզին. Աթոռ	25	
						1388	134
	Համագումար	25			Համագումար	1522	

Ամփոփելով թուրքահայ եկեղեցական թեմերուն հաշիւը՝ կ'ունենանք. —

Ա. Աղթամարի Կաթողիկոսութեան մէջ	358	թեմ
Բ. Կիլիկիոյ	»	»
»	»	»
Գ. Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մէջ	25	»
Դ. Պոլսոյ	»	»
	<hr/>	
Ընդ ամէնը	2139	»
Ամերիկայի ու Եւրոպայի Հայոց եկեղեցիները	20	»
Էջմիածնի Մայր-Աթոռի թեմերը (տես համար 22)	1091	»
	<hr/>	
Ամբողջ աշխարհի վրայ՝ հայ եկեղեցական թեմերուն թիւը	3250	»

Տեսնել նաև ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ, համար 17 :

ԴՐԱՆԻԿԻ ԿԱՄՈՒՐՉՐ

* * Հայ-Կաթողիկոսներն ունին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին ենթակայ 25 Առաջնորդական Վիճակներ, ինչպէս՝ Ատանա, Դամասկոս, Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Զմար, Էնկիւրի, Իզմիթ, Իզմիր, Խարբերդ, Կարին, Կեսարիա, Հալէպ, Մալաթիա, Մարաշ, Մէրաին, Մուշ, Պաղտատ, Պանարմա, Պարտիզակ, Պէյրութ, Պրուսա, Սվազ-Թոքատ, Վան, Տիգրանակերտ, Տրապիզոն :

Հայ-Կաթողիկ Միաբանութիւններ են՝ Վենետիկի և Վիեննայի Միութեան, և Պոլսոյ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ :

* * Հայ-Բողոքականներն ունին Պոլսոյ Ազգապետարանին իրաւասութեան տակ՝ Բիւթանիոյ, Խարբերդի ու Կիլիկիոյ Եկեղեցական Միու-

թիւները, իսկ Թուրքիոյ ուրիշ կարեւոր քաղաքներու մէջ՝ Աւետարանական մատուռ-ժողովարաններ: Արտասահմանի մէջ, Եւրոպայ, Ամերիկայ, Ռուսիա, Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, ունին նոյնպէս եկեղեցի-ժողովարաններ:

29. ԹՈՒՐԿՍԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ. — Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութիւններու, և Աղթամարի ու Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւններու իրաւասութեան տակ՝ վանական-եկեղեցական, թաղային-ծխական, կամ մասնաւոր պիւտճէներով՝ կը մատակարարուին 1000ի չափ նախակրթարաններ և 4 միջնակարգ վարժարաններ, հետեւեալ կերպով. (քաղուած՝ մասնաւոր վիճակացոյցերէ և Տարեցոյցներէ 1887էն մինչև 1904, և 1911).—

Ե. ՅՈՒՅՍԱԿ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Վարժմ.	Մանկ	Աղջիկ				
				Շապին-Գարահիսար	27	2240	165
				Զարսանձազ	12	617	189
				Զուլհաձազ	12	456	268
				Պանտրմա-Պալլըքքէսիք	8	700	634
				Պաղտաս	2	68	46
				Պապազիտ, Ալաշկերտ	8	538	84
				Պիլէճիկ	10	1120	143
				Պրուսա	17	1682	733
				Ռօտօսթօ	9	1017	856
				Սեբաստիա	52	5872	1782
				Սիս և շրջակայքերը	7	476	165
				Սղերդ	5	185	86
				Սպեր, Կիսկիմ	18	390	228
				Վան	120	6845	1854
				Տարէնտէ	4	280	90
				Տիգրանակերտ	6	890	524
				Տիվրիկ	14	752	90
				Տրապիզոն	47	2184	918
				Քէմախ	15	846	128
				Քէօթահիա	8	825	349
				Քոնի	29	1536	387
				Համագումար	1016	74796	25858
				Պլայ թղչմ. վրժ. քերկս.	40	2877	2046
				» պետկ. » հոյ	—	250	—
				» պլլէպլլ »	—	400	100
				» օտար »	—	300	500
				» Որքնց.-Արևստնց.	—	50	100
				Ընդամենը		78673	28604
				Եգիպտոս	4	450	430
				Կիպրոս	3	65	40
				Կրետէ	1	20	10
				Պուլկարիա	10	850	730
				Ռումանիա	4	100	80
				Ամերիկա	5	200	150
				Աւերդճ՝	1083	80358	30044

Այս թիւերը՝ շատ զաւառներու համար՝ իրականէն պակաս են: Նկատի առնելով կարգ մը նահանգներու հայ վարժարաններուն և ուսա-